Magyar külpolitika a bipoláris világban, 1945–1991[1]

Békés Csaba

A kelet-közép-európai régió sorsát, lehetőségeit lényegében egészen 1989-ig alapvetően a második világháború végén, 1945-ben létrejött európai *status quo* határozta meg. Azt ugyanis az akkoriban létrejött bipoláris világrendszert irányító két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt hallgatólagosan elismerte, tudomásul vette, és mindvégig a kelet–nyugati viszony sarokkövének tekintette. A befolyási övezetek akkor kialakult rendszerében a régió többi országával együtt Magyarország is hosszú évtizedekre a szovjet érdekszféra és egyben a szovjet birodalom részévé vált.

Ezért a hagyományos értelemben vett önálló nemzeti külpolitikáról 1945 után Magyarország esetében nem beszélhetünk, hiszen az ország vezetésének mindenkori külpolitikai lépéseit kényszerűen a szovjet birodalomhoz való tartozás ténye határozta meg. Vagyis a *külpolitika*, az *önálló külpolitika*, illetve a *nemzeti érdek* fogalma csakis akkor értelmezhető az 1945–1948 között fokozatosan bevezetett és 1989-ig fennálló kommunista diktatúra, valamint a szovjet szövetségi rendszer keretei között, ha ezeket a kategóriákat nem a demokratikus berendezkedésű államok gyakorlatával, lehetőségeivel vetjük össze, hanem az adott politikai és szövetségi rendszeren belül vizsgáljuk őket.

A kérdést ezért inkább úgy kellene feltenni, hogy a nyilvánvaló szovjet determináció mellett – illetve adott esetben annak ellenében – hogyan, milyen mértékben akarta, tudta érvényesíteni a *szükségszerűen korlátozott* nemzeti érdekeit egy-egy politikai vezetés.

Ebből a szempontból jelentős különbségek állapíthatók meg a szovjet blokk egyes országai között – akárcsak a második világháború utáni történetük egyes szakaszait illetően.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy az 1945 utáni magyar történelem egyes, markánsan elkülöníthető szakaszaiban az országnak milyen fő külpolitikai kihívásokkal kellett szembenéznie, és azokra a magyar vezetés milyen válaszokat adott.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 95 2012.03.05. 10:46:16

Békés Csaba

A koalíciós korszak: szovjetizáció és békeszerződés

A történészek között mindmáig vita folyik arról, hogy vajon Sztálinnak eredendő terve volt-e a kelet-közép-európai térség szovjetizálása, vagy pedig a térség országainak szovjet mintára történő átalakítása csupán a nagyhatalmi koalíció megbomlásának, a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetésének a következménye. Az utóbbi álláspontot valló irányzat hívei szerint Sztálin 1947 előtt nem tervezte a térség szovjetizálását, vagy legalábbis két ország, Csehszlovákia és Magyarország esetében hosszabb távon számolt a demokratikus intézményrendszer fennmaradásával.[2] Kétségtelen, hogy a kommunista hatalomátvétel folyamatának felgyorsítására és befejezésére, valamint a sokszor egymással is konfliktusban álló országok egy táborba terelésére, a KOMINFORM megalakítására valóban az 1947 nyarán meghirdetett Marshall-terv nyomán előállt csapdahelyzet következményeként került sor, mindennek azonban komoly előzményei voltak. A térség országainak kommunista pártjai ugyanis *kezdettől fogva* tisztában voltak a feladatukkal, és annak megfelelően cselekedtek. A *közvetlen cél* viszont nem a hatalom átvétele volt, hanem a demokratikus intézményrendszer *formális* fenntartása, a demokrácia *látszatának* legalább részleges megőrzése mellett olyan hatalmi monopólium megszerzése, amely lehetőséget teremt a szovjet rendszer fokozatos, „békés" úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli bevezetésére. Sztálin ugyanis mindezt a nyugati szövetségesekkel fenntartott kooperáció alapján képzelte megvalósíthatónak, ezért fontos volt, hogy a nyugati *közvélemény* számára megmaradjon a remény, hogy Kelet-Európában még nem veszett el minden.[3]

A nyugati szövetségesek vezető politikusai ugyanakkor a Szovjetunió kelet-közép-európai hódításait kezdettől fogva *hallgatólagosan* elismerték és tudomásul vették, bár kétségtelenül reménykedtek abban, hogy Sztálin nem feltétlenül fog a térség szovjetizálására törekedni, ahogyan az a balti államokkal történt, hanem itt megelégszik egyfajta *regionális finlandizáció* nyújtotta biztonsági garanciákkal. A reménykedésen túl mást nem is igen tehettek, hiszen ha nem akartak háborút indítani a Szovjetunió ellen – ami a legkevésbé sem állt érdekükben – a nyugati hatalmaknak nem voltak hatékony eszközeik a kelet-európai fejlemények befolyásolására.

A sztálini vezetés ugyanakkor stratégiailag elsőrendű fontosságúnak tekintette ezt a területet, és ma már tudjuk, hogy háborús konfliktust is kész volt vállalni megtartása érdekében.[4] A legújabb kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy a formális közjogi állapotoktól és a többnyire koalíciós politikai berendezkedéstől függetlenül, a régió valamennyi országában már 1945–1946 folyamán olyan meghatározó pozícióban voltak a helyi kommunista pártok, amelynek alapján sokkal inkább beszélhetünk *kvázi szovjetizált* (Albánia, Bulgária, Jugoszlávia, Lengyelország, Románia) és *preszovjetizált* (Csehszlovákia, Magyarország) országokról, mintsem demokratikus közjátékról vagy korlátozott parlamenti demokráciáról.[5]

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 96 2012.03.05. 10:46:26

A koalíciós korszak fő külpolitikai kérdése a második világháborút lezáró békeszerződés volt, amellyel kapcsolatban számos, máig élő mítosz született, ezért érdemes áttekinteni, milyen esélyekkel készülhetett Magyarország a békekötésre.

Az első világháború után a képlet meglehetősen egyszerűen alakult: jó volt győztesnek és rossz volt vesztesnek lenni. A második világháború után kialakult európai *status quo* és érdekszférarendszerben mindez jóval bonyolultabbá vált, hiszen Albánia, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország az antifasiszta hatalmak szövetségeseinek számított. Sőt, ezek az országok (Albánia kivételével) az 1945 áprilisában létrejött Egyesült Nemzetek Szervezetének is alapító tagjai voltak. A szovjet birodalomba történt betagozódás után mégis ugyanaz a sors jutott nekik, mint a régió legyőzött országainak, Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának. A végkimenetelt tekintve tehát az egyes országok háborús szerepe, teljesítménye valójában nem számított: mint tudjuk, Bulgária még csak hadat sem üzent a Szovjetuniónak, az ország szovjetizálását azonban ugyanúgy nem kerülhette el, mint a többiek. A második világháborút lezáró békerendezésnél, a végleges határok megállapításánál és más fontos kérdések eldöntésénél azonban mégis lényeges különbség volt az egyes államok pozíciója között, azt azonban szintén nem elsősorban a háborús teljesítmény, hanem a Szovjetunió politikai-stratégiai érdekei határozták meg. Ezért érdemes részletesebben megvizsgálni, hogy Magyarország békecéljainak alakulását, érvényesítését miként befolyásolta a készülőben lévő *pax sovietica* sajátos érdekrendszere.[6]

A magyar béke-előkészítés, illetve békeesélyek szempontjából Magyarország három szomszédjának, Csehszlovákiának, Jugoszláviának és Romániának a helyzete érdemel figyelmet. A trianoni békeszerződés Magyarország feldarabolása során ugyanis ezen országoknak juttatott olyan területeket, amelyeken egy tömbben, nagyszámú magyar lakosság élt. Így mintegy hárommillió magyar került a szomszéd országok területére.

Magyarországnak tehát az etnikai elv figyelembevétele esetén elvileg e három országgal szemben lehettek volna jogos területi igényei. Ahhoz azonban, hogy lássuk, a magyar kormánynak milyen reális esélyei voltak saját igényei érvényesítésére, meg kell vizsgálnunk, milyen volt ezen országok nemzetközi pozíciója a háború befejezését követő időszakban, illetve, hogy milyen volt a nagyhatalmak – mindenekelőtt a térséget érintő vitás kérdések rendezésében döntő szerepet játszó Szovjetunió – várható viszonyulása ezekhez az igényekhez.[7]

Jugoszlávia – Csehszlovákiával együtt – a háború folyamán végig a szövetségesek oldalán állt. Az ország 1941-től nagyszabású partizánháborút folytatott a németek és a velük szövetséges, „önálló" horvát állam hadereje ellen. Európában Jugoszlávia volt az egyetlen megszállt ország, amelynek felszabadítása szinte teljesen saját erőből történt. Mindezek jelentőségét az Ante Pavelić vezetése alatt álló fasiszta horvát állam léte, háború alatti szerepe sem a nagyhatalmak vezetői, sem a világ közvéleménye szemében nem csökkentette. Jugoszláviának a háború alatt emigráns kormánya működött

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 97 2012.03.05. 10:46:26

Londonban, s a nyugati szövetségesek egyidejűleg aktívan támogatták a jugoszláv partizánokat. A szövetséges nagyhatalmak emellett az ország területi integritásának megőrzésére már 1943-ban garanciát vállaltak.[8]

Magyarországon a koalíciós pártok kezdettől azon a véleményen voltak, hogy Jugoszláviával szemben nem lehet területi követeléseket felvetni. Ehhez Jugoszláviának a háború utáni nagy nemzetközi tekintélye mellett hozzájárult az 1942. évi újvidéki etnikai tisztogatásnak a magyar közvéleményre gyakorolt lélektani hatása is.[9] A föderatív alapon újjászervezett Jugoszlávia ugyanakkor elismerte az országban élő népek és nemzetiségek egyenjogúságát – így az ott élő magyarokét is –, széles körű nemzetiségi jogokat biztosított számukra,[10] s ez tovább erősítette azt az álláspontot, hogy Magyarországnak Jugoszláviával nincsenek rendezetlen kérdései.

Annál inkább problematikus volt az ország viszonya Csehszlovákiával és Romániával. A háború befejezése után ugyanis Csehszlovákiában, ahol mintegy hétszázezer magyar élt, a nemzetiségi kérdés végleges megoldásának a tökéletes nemzetállam megteremtését tekintették. Az ország valamennyi politikai pártja – köztük a kommunisták – egyetértett abban, hogy az 1945. április 5-én meghirdetett kassai kormányprogram alapján Csehszlovákiából el kell távolítani a német és a magyar nemzetiségeket, hogy azután az ország a cseh és a szlovák nép állama legyen.[11] Csehszlovákia ezt az igényét – amelyet Edvard Beneš és a londoni emigráns kormány 1942 végén, 1943 elején fogalmazott meg – ezután minden lehetséges alkalommal felvetette a nagyhatalmak képviselőinél.[12] Így a csehszlovák kormány megbízottja az 1945. január 20-án Magyarország és a szövetségesek között Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény előkészítése során azt szerette volna elérni, hogy a szerződésben Magyarország vállaljon kötelezettséget a csehszlovákiai magyar lakosság befogadására.[13] Törekvésükhöz a csehszlovák vezetőknek végül sikerült megszerezniük a Szovjetunió támogatását, de – bár kitartóan ostromolták igényükkel a nyugati szövetségeseket is – az amerikai és angol diplomáciát nem sikerült megnyerniük.[14]

Csehszlovákiában ezért – megpróbálva kész helyzet elé állítani a nyugati nagyhatalmakat – 1945 tavaszától a legkülönfélébb, korábban a zsidó lakossággal szemben alkalmazott szankciókra emlékeztető, durva jogfosztó intézkedéseket alkalmaztak a magyar (és a német) nemzetiségű lakosság ellen, lényegében a kollektív felelősség elve alapján.[15] A potsdami konferencia – az angol és az amerikai politikusok határozott álláspontjának köszönhetően –elutasította ugyan a csehszlovákiai magyarok kitelepítésére vonatkozó csehszlovák kérést, jóváhagyta viszont azt a javaslatot, hogy a német nemzetiségű lakosságot Csehszlovákia és Lengyelország mellett Magyarországról is ki kell telepíteni.[16] Ezzel a döntéssel azonban a nyugati nagyhatalmak – saját szándékaikkal ellentétben – hivatkozási alapot teremtettek a csehszlovák kormány számára a kitelepítési törekvések fenntartásához. Ezek után ugyanis arra hivatkozhattak, és hivatkoztak is, hogy a csehszlovákiai magyarok áttelepítése Magyarországnak nem

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 98 2012.03.05. 10:46:27

okozna különösebb gondot, mert a Magyarországról kitelepített németek helyére lehet telepíteni őket.[17] A potsdami konferencia után pedig egy rövid ideig olyan meglepő elképzelések is megfogalmazódtak a csehszlovák diplomáciai körökben, hogy „a magyarok kitelepítése nem a három nagyhatalom jóakaratától, hanem egyedül a magyarországi orosz katonai hatóságok jóváhagyásától függ, amelyek egyedül felelősek a rend fenntartásáért Magyarországon".[18]

A csehszlovákiai magyaroktól való megszabadulás legegyszerűbb módja kétségtelenül az lett volna, ha a csehszlovák–magyar határ mentén elterülő, kompakt magyar lakosságú területeket visszacsatolták volna Magyarországhoz. Ez a megoldás azonban csehszlovák részről, érthetően, nem merült fel. Ilyen igénnyel közvetlenül a magyar kormány sem léphetett fel, miután Csehszlovákiát területi integritása kérdésében mind a nyugati nagyhatalmak, mind a Szovjetunió teljes támogatásukról biztosították.[19] Pedig éppen egyedül Csehszlovákia esetében létezett olyan, viszonylag stabil etnikai határ, amely lehetővé tette volna, hogy az etnikai elv alkalmazásával mindkét oldalon minimális létszámú kisebbség maradjon. Tehát egyedül itt lett volna lehetőség az igazságtalan trianoni döntések érdemi korrigálására, a csehszlovák–magyar határ igazságos, azaz etnikai alapon történő rendezésére. Az együtt élő etnikumok történelmileg kialakult, nagyfokú keveredése miatt ilyen, viszonylag tökéletes néprajzi határt ugyanis sem magyar–román, sem magyar–jugoszláv viszonylatban nem lehetett volna kijelölni.

A magyar–szlovák etnikai határ viszont nagyjából megegyezett az első bécsi döntés által meghúzott határvonallal, tekintve, hogy annak alapja is az etnikai elhatárolódás volt. A Németország és Olaszország által hozott első és második bécsi döntést azonban a szövetségesek hatályon kívül helyezték; a döntések által meghúzott, vagy hasonló határok felvetése tehát már csak ezért is aligha találkozott volna a nagyhatalmak egyetértésével.

Magyarország szomszédjai közül egyedül Románia készült a békekötésre – Magyarországhoz hasonlóan – vesztes államként. Ez a tény, illetve Romániának a háborúban az 1944. augusztusi átállásig játszott szerepe, mind a magyar közvéleményben, mind kormánykörökben azt a reményt keltette, hogy az országnak a Romániával szemben támasztandó területi igényeit – legalább részben – a nagyhatalmak is támogatni fogják. Bizonyos területi igények méltányolására elvileg az 1944. szeptember 12-én, Románia és a szövetségesek között megkötött fegyverszüneti egyezmény 19. pontja is reményt kelthetett, mivel az azt mondta ki, hogy „Erdélyt vagy annak nagyobb részét vissza kell adni Romániának".[20]

Ahhoz azonban, hogy világosan lássuk, a háború után mennyi realitása volt a Romániával szembeni magyar területi követeléseknek, azt kell megvizsgálnunk, hogyan alakult a nagyhatalmak, s mindenekelőtt a Szovjetunió álláspontja ebben a kérdésben. A Szovjetunió elleni, 1941. júniusi német támadást megelőző időszakban a szovjet diplomácia arra törekedett, hogy megakadályozza Németország közép-kelet-európai

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 99 2012.03.05. 10:46:27

szövetségeseinek részvételét a Szovjetunió elleni hadjáratban. Vjacseszlav Molotov három nappal a német támadás után azt közölte a moszkvai magyar követtel, hogy a Szovjetuniónak nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, és nincs észrevétele Magyarország erdélyi revíziós törekvéseivel kapcsolatban sem.[21] A Szovjetunió megtámadása *előtti* időben tehát Moszkva jóindulatának megnyerésére Magyarországnak lényegesen jobb pozíciói voltak, mint Romániának. Hiszen Magyarországnak a Szovjetunióval szemben szintén nem voltak területi követelései. A két világháború közötti magyar külpolitika vezérfonalát képező, a trianoni döntések miatt komoly tömegtámogatást élvező revíziós törekvések azonban az országot az 1930-as évek közepétől egyre jobban a német szövetség felé sodorták. Ezért aztán a német segítséggel megvalósított „ország gyarapítás" után, bízva a német fegyverek győzelmében, a magyar vezetés nem a Szovjetunió, hanem Németország jóindulatát szerette volna megnyerni. Így látta ugyanis biztosítottnak Észak-Erdély megtartását, és a Romániával való versenyfutással remélte megteremteni annak lehetőségét, hogy Magyarország újabb erdélyi területeket kapjon vissza. Ez a szándék, nem pedig a Szovjetunióval szembeni területi igény vezetett végül a Szovjetunió elleni hadjáratban való magyar részvételhez.

Románia viszont 1940-ben kénytelen volt a Szovjetuniónak átadni Besszarábiát és Észak-Bukovinát.[22] Besszarábia a századok során részben vagy egészben hol a moldvai fejedelemséghez, hol a török birodalomhoz, 1812-től pedig Oroszországhoz tartozott. 1920-ban az antant hatalmak a döntően románok által lakott területet – a korábban az Osztrák-Magyar Monarchia részét képező Bukovinával együtt – teljes egészében Romániának juttatták. A szovjet kormány a döntést nem ismerte el, mivel a területre történelmi jogon igényt tartott. Azok után tehát, hogy Románia 1940-ben kénytelen volt átadni ezeket a területeket a Szovjetuniónak, aligha volt kétséges, hogy adandó alkalommal mindent el fog követni visszaszerzésükért. Ráadásul Románia a többségében románok lakta területeken túlmenően is területi igényekkel lépett fel a Szovjetunióval szemben. Ezek kielégítésére Románia ígéretet is kapott a német vezetéstől, a háborúban való részvétel fejében.[23] Így tehát a román részvételt a Szovjetunió elleni háborúban nemcsak az motiválta, hogy Németország támogatását igyekeztek megnyerni Dél-Erdély megtartása, illetve Észak-Erdély visszaszerzése érdekében, hanem további konkrét területi követeléseik is voltak a Szovjetunióval szemben. Vagyis Romániának lényegesen komolyabb indítékai voltak a háborúban való részvételre, mint Magyarországnak, s így kevesebb esélye volt arra is, hogy a háborútól távol maradjon. Ezért a Szovjetunió elleni német támadás *előtt* pozíciói rosszabbak voltak a szovjet támogatásnak a háború utáni békerendezésnél való megnyerésére is.

A német támadás, illetve Románia és Magyarország hadba lépése után azonban alapvetően megváltozott a helyzet. Azzal, hogy Románia várható támadása mellett Magyarországot sem sikerült a háborútól visszatartani, a szovjet diplomáciában más

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 100 2012.03.05. 10:46:27

szempontok kerültek előtérbe. Sztálin már 1941-ben kijelentette az angol külügyminiszternek, hogy „Románia nyugati határait ki kell terjeszteni a magyarok rovására, mert 1.250.000 román él azon a területen, Magyarországot pedig meg kell büntetni, amiért részt vett a háborúban".[24] Közölte továbbá, hogy „szövetséget kíván létesíteni Románia és a Szovjetunió között, ami biztonságot adna Romániának Magyarországgal szemben, a Szovjetuniót pedig feljogosítaná, hogy katonai és tengerészeti támaszpontokat tartson fenn román területen".[25] Molotov 1943. június 7-én, a moszkvai brit nagykövethez írott levelében kifejtette, hogy „azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősség nemcsak a magyar kormánynak kell viselni, hanem kisebb, vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is".[26] Azt is elmondta, hogy „a szovjet kormány nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával, 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt".[27]

A Szovjetunió elleni hadba lépéssel tehát Magyarország előnyösebb pozíciója egyértelműen megszűnt; a szovjet diplomácia a háború utáni rendezésnél a stratégiai szempontokat szem előtt tartva, lényegében kezdettől fogva Romániát támogatta. Hiszen az idézett állásfoglalások megfogalmazásakor Románia szintén részt vett a Szovjetunió elleni hadműveletekben, ráadásul lényegesen jelentősebb katonai erőkkel, mint Magyarország. A magyar megszálló hadsereg viselkedése joggal háboríthatta fel ugyan a szovjet kormányt, ugyanerre azonban minden oka meglett volna a román csapatok dél-ukrajnai ténykedése miatt is. Mégis, ezekről, illetve Románia háborús szerepéről az idézett dokumentumokban nem esik szó, sőt 1943-ban, Moszkvában Benešnek sikerült azt is elérnie, hogy a szovjet vezetők elfogadják álláspontját, miszerint a román nép nem bűnös a háború miatt, csak a román kormány.[28]

A Szovjetunió a Romániát támogató álláspontja mellett végeredményben 1941-től a békeszerződések aláírásáig következetesen kitartott. Hosszú ideig nem lehetett tudni azonban, hogy konkrét területi kérdésekben ez a támogatás hogyan, milyen mértékben fog érvényesülni. Az idézett állásfoglalások azt jelezték ugyan, hogy a Szovjetunió nem ismeri el Észak-Erdély Magyarországhoz csatolását, ugyanakkor nem helyezkedtek a trianoni *status quo* alapjára sem. Nem zárták ki tehát eleve azt, hogy Magyarország az 1939-es magyar–román határhoz képest bizonyos területeket visszakapjon. Ez az álláspont nyert megfogalmazást – mint már említettem – az 1944. szeptember 12-én megkötött román fegyverszüneti egyezménynek a már idézett 19. pontjában is, amely Erdély, de legalábbis annak nagyobb részének Romániának történő visszaadásáról szólt.[29] Ez az első viszonylag konkrét megfogalmazása annak, hogy a román igények milyen mértékű támogatását vállalja a Szovjetunió. 1944. augusztus 23-iki átállása után Románia pozíciója tovább erősödött; ezt jelzi, hogy a fegyverszüneti szerződés szerint Erdélynek legfeljebb csak egy kisebb része kerülhet vissza Magyarországhoz.[30] Ez az álláspont

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 101 2012.03.05. 10:46:27

a korábbiakból végeredményben természetszerűleg következett. Inkább az merül fel kérdésként, hogy egyáltalán miért került bele a szerződésbe ez a kitétel.

Annak ellenére, hogy Magyarország Románia átállása után is folytatta a harcot a Szovjetunió ellen, a szövetségesek nem mondhattak le arról, hogy megpróbálják elérni Magyarország szembefordulását a németekkel. Ez ugyanis – Finnországnak, Romániának és Bulgáriának a szovjetellenes háborúból való, időközben bekövetkezett kiválásával – jelentősen hozzájárulhatott volna a szovjet csapatok gyors előrenyomulásához, s általa Németország minél korábbi kapitulációjához. A szövetségesek ugyanakkor tisztában voltak azzal is, hogy Magyarország átállására aligha lehet számítani, ha egyidejűleg le kell mondania minden korábbi területi nyereségéről. Ezért – Magyarországnak a német szövetséggel való szakítása esetére – került bele a román fegyverszünetbe az a – valójában a magyar kormánynak szóló – kitétel, amely nem zárja ki, hogy a háború utáni rendezés során Erdély egy kisebb része Magyarországhoz kerüljön.

Az 1944. október 15-iki kiugrási kísérlet kudarcával azonban ez az esély is megszűnt. A nyilasok vezetése alatt álló ország átállására ugyanis már semmi remény nem lehetett. A Vörös Hadsereg által felszabadított országrészekben 1944. december 22-én megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzent ugyan Németországnak, de ahhoz, hogy jelentősebb mértékben hozzájárulhasson a németellenes harchoz – az adott körülmények között – szintén nem sok esélye volt. Ezért 1944. október 15. után a szovjet kormányt már semmi sem tarthatta vissza attól, hogy a magyar–román területi vitában teljes egészében a román igényeket támogassa. Ezt igazolták az 1945. január 20-án, Moszkvában, az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a szövetségesek képviselői által aláírt fegyverszüneti egyezmény területi rendelkezései is. Ezek ugyanis azt írták elő, hogy *egész Erdélyt* vissza kell adni Romániának,[31] s miután ezt az egyezményt majd fél évvel később kötötték meg, mint a román fegyverszünetet, lényegében *de facto* hatályon kívül helyezte annak említett 19. pontját – a reményt, hogy Magyarország esetleg visszakaphatja Erdély egy kisebb részét. Mivel a szovjet vezetés arra törekedett, hogy a Németország volt szövetségeseivel megkötött fegyverszüneteket a lehető legkevesebb változtatással alakítsák át békeszerződésekké,[32] a nagyhatalmak békeelőkészítő tárgyalásai során végig következetesen tartotta magát a magyar–román határ kérdésében kialakított, Romániát támogató álláspontjához. 1945. március 6-án, nyílt szovjet politikai beavatkozás eredményeképpen az Ekésfront vezetője, Petru Groza került Romániában a kormány élére, s az általa meghirdetett és megvalósított baloldali politika tovább növelte a szovjet vezetés szimpátiáját az országgal szemben. Mindez ugyanakkor sajátosan befolyásolta Magyarország esélyeit a Romániával szembeni területi igényei érvényesítésében. Azon túl ugyanis, hogy az 1945 novemberétől kisgazda vezetésű magyar kormány korántsem számíthatott hasonló jóindulatra igényei elbírálásánál, a baloldali parlamenti többség nélkül kormányzó, kisebbségi

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 102 2012.03.05. 10:46:27

Groza-kormány belpolitikai stabilizálásának egyik fő tényezője az észak-erdélyi román közigazgatás visszaállítása, illetve a terület végleges megtartásának ígérete lett.[33]

Sokan mindmáig legalább részben a korabeli magyar vezetést teszik felelőssé azért, mert a párizsi békeszerződésben nem sikerült még csak korrigálni sem a trianoni döntés súlyosan igazságtalan területi intézkedéseit. A fentiekből azonban látható, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépés, s különösen az 1944. októberi sikertelen kiugrási kísérlet után erre lényegében semmi esély sem volt. Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy logikailag nehezen cáfolható az a hipotézis, hogy egy sikeres magyar átállás következtében a Vörös Hadsereg – még a magyarországi német csapatok erőteljes ellenállásával számolva is – valószínűleg lényegesen korábban érhette volna el az ország nyugati határát. Ez esetben a Szovjetunió osztrák és német területekből lényegesen nagyobb részt szállhatott volna meg, mint ahogyan az 1945 tavaszán történt. Mindez alapjaiban nem változtatta volna meg az 1945 után kialakult, Európa kettéosztására épülő *status quo* jellegét, de pl. Ausztria esetében – feltételezve, hogy az ország teljes területét a szovjetek szállják meg – végzetes eredménnyel járhatott volna, hisz minden bizonnyal Ausztria is bekerült volna a szovjetizált országok körébe.

Kevéssé ismert, hogy a párizsi békekonferencián a magyar delegáció jelentős politikai sikert is elért: meg tudta akadályozni kétszázezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését.[34] Ez ugyanis nemcsak Magyarországon teremtett volna rendkívül nehéz helyzetet, hanem – figyelembe véve a Csehszlovákiában érvényesülő, erőteljes reszlovakizálási törekvéseket is – végzetesen megbonthatta volna a csehszlovákiai magyar etnikum területi egységét, és így hosszabb távon a szlovákiai magyarság teljes beolvasztásához nyithatott volna utat.

A súlyos áldozatokat követelő trianoni békeszerződésnek lényegében az egyetlen pozitív vonása az volt, hogy a szerződés aláírásával mind formálisan, mind pedig ténylegesen helyreállt a magyar állam szuverenitása. A második világháborút lezáró párizsi békeszerződés életbe lépése 1947. szeptember 15-én viszont egy alapvetően megváltozott világpolitikai helyzetben következett be. Ráadásul olyan időpontban, amikor egy másik, szinte azzal teljesen egy időben történt esemény, a KOMINFORM megalakítása[35] világosan jelezte: az újonnan létrejött európai *status quo*ra alapozott érdekszféra-rendszerben, a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági zónájában, a szuverenitás *formális* visszanyerése egyáltalán nem jelenti az ország függetlenségének visszaállítását is. Ellenkezőleg: a lengyelországi Szklarska Porębában megtartott tanácskozás, amelynek fő célja az volt, hogy a régió egyes országaiban felgyorsítsa a szovjetizálás folyamatát, egyúttal a szovjet birodalomba történő teljes betagozódás kezdetét is jelentette.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 103 2012.03.05. 10:46:27

Békés Csaba

Az aktív külpolitika doktrínájának időszaka: desztalinizáció és destabilizáció, 1953–1956

Az 1948–1953 közötti időszak az akkor kialakult szovjet blokk országai számára az önkéntes bezárkózást, a nyugati kapcsolatok befagyasztását, a propagandában pedig a totális hidegháborús szembenállást jelentette. A kelet–nyugati viszonyban az enyhülés kezdetét ezért mindmáig Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halálától számítják, noha valójában mind a Szovjetunióban, mind a kelet-közép-európai kommunista államokban már korábban megkezdődtek azok a folyamatok, amelyek a nyugati világtól történt teljes elzárkózás oldását, s így a hidegháborús feszültség csökkentését célozták.[36]

A kutatások ugyanis egyre inkább azt mutatják, hogy a negyvenes évek végétől szinte kizárólag a hadigazdaság kiépítésére koncentráló gazdaságpolitika mind a Szovjetunióban, mind pedig a kelet-közép-európai kommunista országokban már 1952-ben kifulladt,[37] s bizonyos válságjelenségek a társadalmi élet számos területén már akkoriban érzékelhetők voltak. Így nagyon valószínű, hogy az addigi politika valamilyen mértékű módosítására a szovjet vezetés akkor is rákényszerült volna otthon és az ún. csatlós országokban egyaránt, ha Sztálin nem hal meg 1953 márciusában. Magyarországon számos olyan fejlemény történt 1952 folyamán mind a belpolitikában, mind pedig a külkapcsolatok tervezése, alakítása terén, amely azt jelezte, hogy jelentős változások vannak érlelődőben.[38]

A szovjet blokk külpolitikájában igazi *váltásra* azonban valóban csak Sztálin halála után került sor.[39]

Magyarország 1953 júniusától 1956 októberéig – az aktuális szovjet irányvonallal mindig összhangban – fokozatos és egyenes vonalú külpolitikai nyitást hajtott végre, az egyes relációkban különböző intenzitású, de lényegében folyamatos fejlődés volt tapasztalható. A magyar külpolitika egyik fontos sajátossága ugyanakkor ebben az időszakban az volt, hogy míg 1953 júliusa és 1955 márciusa között, azaz Nagy Imre miniszterelnöksége idején jelentős belpolitikai és gazdasági változások kezdődtek meg, a külpolitika terén csak szerény eredmények születtek. Mindez alapvetően összhangban volt azzal a – sztálini időkből örökölt, igen korlátozott – nemzetközi szereppel, amit a szövetséges államok 1953 előtt a szovjet blokk tagjaiként játszhattak.

Ugyanakkor éppen 1955 tavaszától – amikor is a magyar belpolitikában részleges visszarendeződés kezdődött, s Rákosi konzerválni igyekezett a meglévő, illetve a korábbi állapotokat, és megpróbálta megállítani és visszafordítani a liberalizálódási folyamatot – kezdődött meg a külkapcsolatok terén (megint csak teljes összhangban az aktuális szovjet szándékokkal) egy intenzív nyitási folyamat a Nyugat irányába. Szintén jelentős pozitív változásnak tekinthető, hogy Magyarország – tizenöt más állammal együtt – szintén akkoriban, 1955 decemberében vált az ENSZ tagjává.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 104 2012.03.05. 10:46:27

A Sztálin halála utáni időszakban a szovjet vezetés mindenekelőtt az európai szövetséges államokban felgyülemlett feszültségek feloldásával, a kialakult válságok kezelésével, illetve hasonló helyzetek elkerülésével volt elfoglalva. A külpolitika terén így 1953 folyamán még nem ösztönözték ezeket az országokat jelentősebb aktivitásra, a fő cél ekkor a *status quo ante* visszaállítása, vagyis az 1949 után kialakult abnormális helyzet felszámolása volt.

Az 1953 júliusában hivatalba lépő Nagy Imre-kormány első külpolitikai intézkedései ennek megfelelően a Rajk-per nyomán, illetve az angol üzletember, Edgar Sanders letartóztatása miatt kifejezetten ellenségessé vált magyar–jugoszláv,[40] illetve magyar–angol viszony[41] rendezését célozták. Sanderst már augusztusban feltétel nélkül szabadon engedték, és néhány hét múlva megkezdődtek a gazdasági tárgyalások a két kormány között.

A szovjet vezetés ugyanakkor 1954 tavaszától, a genfi négyhatalmi külügyminiszteri tárgyalások megindulásával párhuzamosan, *„aktív külpolitika"* folytatására ösztönözte a kelet-közép-európai államokat. Az új doktrína lényege az volt, hogy ezek az országok – természetesen Moszkvával szoros együttműködésben – igyekezzenek a nemzetközi politikában önálló aktorként megjelenni, legyenek kezdeményezők a nemzetközi szervezetekben. A cél az volt, hogy a Szovjetunió a Nyugaton csak „csatlós államoknak" nevezett európai kommunista országokból a nemzetközi porondon szalonképes partnereket, „valódi" szövetségeseket kreáljon, s így az enyhülési politika előmozdítása során a nyugati politikai-katonai szövetséggel, a NATO-val szemben a keleti oldalon is egy működőképes és persze egységes *blokk* léphessen fel, s folytasson párbeszédet. Ezt szolgálta a KGST reformjának kezdeményezése 1954 tavaszán, és mindenekelőtt ezért alakult meg a keleti blokk katonai-politikai szervezete, a Varsói Szerződés is 1955 májusában. Nyikita Hruscsov célja valójában tehát a szovjet blokk gyorsított ütemű katonai, politikai és gazdasági integrációja volt.

1954–55 folyamán megindult a kapcsolatok felmérése, majd fokozatos javítása a többi nyugat-európai országgal is, 1956 nyarán pedig diplomáciai kapcsolat létesült Magyarország és a NATO-tag Görögország között.

A legnagyobb nehézséget a magyar–amerikai viszony rendezése okozta. Bár 1955-től mindkét fél a kapcsolatok fejlesztésének szükségességét hangoztatta, a helyzet normalizálását számos tényező nehezítette.[42] A gazdasági kapcsolatok fejlesztésének legfőbb gátja a jelentős magyar tartozás volt (a háborús és az államosítások miatti kártérítés), amelyet a magyar fél nem tudott és nem is akart rendezni. Az amerikaiak mindenekelőtt budapesti követségük munkájának akadályozását (utazási korlátozás, magyar alkalmazottak letartóztatása, stb.) nehezményezték, s noha a Külügyminisztérium 1955–56 folyamán már kifejezetten törekedett a helyzet megoldására, az „állam(védelem) az államban" elv alapján operáló Belügyminisztérium egy ideig sikeresen szabotálta az ügyet. 1956 nyarán újabb javulás kezdődött, amit jól jelzett az amerikai kormányzat

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 105 2012.03.05. 10:46:27

gesztusa: a magyar kormány képviselőit (s személyesen a párt új vezetőjét, Gerő Ernőt) meghívták a novemberben esedékes elnökválasztás megfigyelésére.

A szovjet diplomácia – a nyugati irányú aktivitás fenntartása mellett – ekkortól kezdett különös figyelmet szentelni a semleges országoknak is.[43] A differenciált megközelítés jegyében Magyarország a szomszédos Ausztriát „kapta" feladatul. A moszkvai elképzelés az volt, hogy a függetlenségüket éppen csak visszanyert osztrákok – megfelelő külső hatásra és persze kellő gazdasági előnyökért cserébe – végül a semlegességnek ne a *nyugati*, hanem a *keleti*, azaz a finn modell szerinti változatát válasszák. A magyar–osztrák kapcsolatok ennek megfelelően már 1955 tavaszától ígéretesen fejlődtek. Ennek illusztrálására talán elegendő megemlíteni, hogy 1956 nyarán Julius Raab osztrák kancellár budapesti meghívása volt napirenden.[44] Még nagyobb jelentősége volt annak a maga idejében jól ismert, ám mára jobbára elfeledett ténynek, hogy 1956 tavaszán, a jószomszédi viszony kialakítása érdekében, a magyar–osztrák határon megkezdték és szeptemberre be is fejezték az aknazár, vagyis a „vasfüggöny" felszámolását. Ennek történelmi jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni – különösen, mivel az 1956-os forradalom után a műszaki zárat rövid időn belül, 1957 januárja és májusa között helyreállították.[45] Az is jól ismert, hogy bár a magyar–osztrák viszony a hatvanas évek elejétől dinamikusan fejlődött, és egy idő után például szolgált az eltérő társadalmi rendszerű országok számára, hasonlóan nagy jelentőségű technikai nyitásra mégis csak a kommunista rendszer összeomlásának idején, 1989 nyarán került sor, amikor is a „vasfüggönyt" a magyar és az osztrák külügyminiszter, szimbolikus aktusként, közös erővel bontotta meg.[46] Számunkra az sem lehet mellékes körülmény, hogy – a történelem sajátos fordulata következtében – az 1956 októberében kirobbant forradalom idején az aknazár már (és még) nem működött, a felkelés bukása után így közel kétszázezer ember biztonságos emigrálása vált lehetővé.

Az ötvenes évek második felének szovjet külpolitikáját a kollektív európai biztonsági rendszer megvitatása céljából összehívott, 1954. november–decemberi, moszkvai tanácskozáson megfogalmazott kettős üzenet jellemezte. A kombinált politika értelmében a keleti blokk egyfelől deklarálta, hogy – mivel a nyugati hatalmak elutasították a javaslatot – mindent megtesz saját biztonsága növelésére, s ezt demonstrálandó, nem késlekedett létrehozni a Varsói Szerződést. Egyidejűleg azonban Moszkva a kelet-európai országokat még határozottabban ösztönözte, hogy – mindenekelőtt a német veszély *békés* semlegesítése érdekében – törekedjenek a kapcsolatok fejlesztésére, illetve felvételére a nyugati határok szempontjából fontos, semleges Ausztriával és a NATO-taggá vált nyugatnémet állammal, valamint általában a nyugati kapitalista országokkal és a harmadik világgal.

A szovjet diplomácia, amelynek aktivitása 1955 nyarán tovább nőtt, kedvező légkört teremtett a kelet-európai tapogatózásokhoz. Az 1955 júliusában megtartott genfi csúcstalálkozó, amely a potsdami konferencia óta az első ilyen jellegű négyhatalmi tárgyalás

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 106 2012.03.05. 10:46:27

volt, nem hozott ugyan látványos eredményeket, de a keleti és nyugati nagyhatalmak közötti személyes kontaktus megteremtése jelentősen befolyásolta a kelet–nyugati viszony további kedvező alakulását.[47] Ennek eredményeként Konrad Adenauer nyugatnémet kancellár Moszkvába utazott, majd szeptemberben sor került a Szovjetunió és az NSZK közötti diplomáciai viszony felvételére is. A nyitást szorgalmazó szovjet politika, s konkrétan ez a lépés egyértelműen jelezte a kelet-közép-európai országoknak, hogy a keleti blokk számára kívánatos az Ausztriával és a Német Szövetségi Köztársasággal való viszony valamilyen formában történő rendezése.

Magyarország – Romániával és Bulgáriával együtt – azon szocialista országok közé tartozott, amelyeknek nem voltak lényeges rendezetlen kérdéseik az NSZK-val, viszont annál inkább érdekeltek voltak a második világháború után megszakadt gazdasági kapcsolatok újraépítésében. A magyar külügyminiszter a kedvező hátszelet kihasználva, már 1955. június végén javasolta, hogy Magyarország – a moszkvai tárgyalások eredményétől függően – vegye fel a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.[48] Mi több, az MDP Politikai Bizottsága, Rákosi vezetésével, elvi határozatot hozott, hogy a Moszkvával és a szovjet blokk országaival történő egyeztetést követően ezt a lépést meg kell tenni.[49]

A magyar vezetés tehát 1955-ben helyesen ismerte fel: a szovjet kezdeményezés kiváló alkalom arra, hogy Magyarország is rendezze kapcsolatait az NSZK-val. Ez elvileg mindkét államnak fontos lehetett volna. Magyarország első számú nyugati kereskedelmi partnere addig is az NSZK volt, s a diplomáciai kapcsolatok felvétele számos más területen is kifejezetten jó irányba befolyásolhatta volna a magyar társadalom életét. A tervet ebben az időszakban a szovjetek határozottan támogatták; Jurij Andropov szovjet nagykövet maga is bátorította a magyar vezetőket.[50] A kapcsolatok rendezésének útjában azonban két, az adott viszonyok között leküzdhetetlennek bizonyuló akadály állt. Az egyik nyugati részről jelentkezett: az úgynevezett Hallstein-doktrína szerint Bonn nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismeri az NDK-t. (A nyugatnémet vezetés csak a Szovjetunióval – mint a német békeszerződésért felelős négy nagyhatalom egyikével – tett kivételt, ami bátoríthatta a kelet-európai kezdeményezéseket.) Másfelől viszont a keleti blokk országai közül Lengyelországnak, Csehszlovákiának és az NDK-nak komoly ellentétei voltak a nyugatnémetekkel, ezért a legkevésbé sem nézték jó szemmel, hogy a tábor más tagjai – a Szovjetuniót követve – *feltételek nélkül* hajlandók lennének diplomáciai kapcsolatot létesíteni az NSZK-val. Ezért minden bizonnyal erősen lobbiztak a kapcsolatfelvétel ellen, így a tervezett lépésre nem kerülhetett sor. A táboron belüli jelentős érdekellentétek már a Varsói Szerződés megalakulásának idején megmutatták, hogy a szervezet keretében zajló együttműködés a jövőben korántsem lesz zavartalan. S jelezték mindenekelőtt azt a *minőségileg* új fejleményt, hogy a multilaterális politikai koordináció kialakuló modelljében már nem feltétlenül csak a Szovjetunió és szövetségesei közötti szembenállásra és érdekellentétekre, hanem a *szövetségesek közötti* konfliktusokra is fel kell készülni.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 107 2012.03.05. 10:46:27

A magyar külpolitikában tehát 1956 januárja és októbere között, a korabeli szovjet politikával teljes egyetértésben, illetve annak intencióit követve, megindult egy radikális *nyitási*, átértékelési folyamat – mind a blokkon belül, mind pedig a Nyugat, illetve a harmadik világ irányába –, amely lényegében a hatvanas évek elejétől folytatott magyar külpolitika elveit fogalmazta meg, és valójában később annak alapját képezte. Ez az új megközelítés jelent meg az 1956 tavaszán megfogalmazott általános külpolitikai irányelvekben[51] és az egyes országokra vonatkozóan kidolgozott, részletes relációs tervekben. A Külügyminisztérium szerepének felértékelődését, illetve a külpolitikai orientáció terén tervezett részleges korrekció szándékát jelezte, hogy Rákosi leváltása után kormányzati szinten ezen a területen történt a legfontosabb személyi változás: 1956 augusztusában a munkáskáder „végzettségű", leginkább feltétlen szovjetbarátságáról ismert Boldoczki Jánost a londoni követség korábbi vezetője, Horváth Imre váltotta fel a külügyek élén. Ugyanekkor indult a külföldi média informálására a kétheti rendszerességgel jelentkező külügyminisztériumi sajtótájékoztatók sorozata is, az augusztusi követi konferencia pedig a magyar külképviseletek vezetőinek első valódi orientációs és konzultációs fóruma volt, ahol alapos és részletes eligazítást kaptak az új külpolitikai irányvonal érvényesítésével kapcsolatban.[52]

Ezt a kezdetben lassú, majd egyre határozottabb ütemben kibontakozó evolúciós folyamatot azonban hamarosan társadalmi robbanás szakította félbe, radikálisan új kihívásokat teremtve a magyar külpolitika számára is.

Az 1956-os forradalom: két szovjet intervenció, a Mikojan-doktrína és a csapatkivonás mítosza

Az 1956 októberében kirobbant magyar forradalom sorsát alapvetően két szovjet katonai beavatkozás – az október 24-i, illetve a november 4-i intervenció – határozta meg. A magyar társadalom szempontjából a két esemény alapvetően csak a felkelők ellen bevetett fegyveres erő nagyságrendjében és harcmodorában különbözött; a szovjet döntéshozatali mechanizmus vizsgálata szempontjából azonban két, drasztikusan eltérő esetről van szó: az október 23-án Moszkvában meghozott döntés ugyanis nem az egyetlen lehetséges megoldás volt, a november 4-i intervencióra viszont a korábbi hibás döntés szükségszerű és elkerülhetetlen következményeként került sor.

Az 1956. október 19-én kirobbant lengyelországi politikai válság megoldásával elfoglalt szovjet vezetés, a korábbi feltételezésekkel ellentétben, kezdetben kifejezetten vonakodott attól, hogy Gerő Ernő kérésére engedélyezze a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok bevetését az október 23-i budapesti tüntetés szétverésére. Az est folyamán megismételt segélykérés, s mindenekelőtt a helyzetet rendkívül súlyosnak ítélő Andropov nagykövet nyomására azonban végül is a beavatkozás elrendelése mellett döntöttek.[53]

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 108 2012.03.05. 10:46:27

Az SZKP Elnöksége október 23-án késő este tárgyalta meg a kérdést. A magyarországi helyzetet a szovjet vezetés a varsóinál sokkal súlyosabbnak értékelte. A fegyveres konfliktus kialakulása ellenére – amely ráadásul ekkor még igen korlátozott méretű volt –, lett volna lehetőség a lengyel forgatókönyv alkalmazására. Mikojan, a vezetés egyik tekintélyes és a magyarországi helyzetet a legjobban ismerő tagja ezt az alternatívát rendkívül világosan fel is vázolta: „Nagy [Imre] nélkül nem lehet úrrá lenni a mozgalmon, így nekünk is olcsóbb. [...] Mit veszíthetünk? Végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. Ha bevonulnak csapataink, elrontjuk magunknak a dolgot. Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonultassuk be csapatainkat."[54]

Egy adott kommunista országban bekövetkező, súlyos politikai válság *helyi erőkkel, szovjet katonai beavatkozás nélkül* történő megoldását így nevezhetjük *Mikojan-doktrínának*.[55] Később a szovjet vezetés valójában ösztönösen ezt a módszert igyekezett alkalmazni hosszú ideig: az 1968-as csehszlovákiai válság során éppúgy, mint 1979-ben, Afganisztánban. A doktrína *sikeres* alkalmazására végül a szükségállapot 1981. decemberi, lengyelországi bevezetése kapcsán került sor.

Mikojan javaslata tehát az adott helyzetben az egyetlen racionális alternatívát jelentette, az SZKP Elnökségében mégis egyedül maradt véleményével. A szovjet vezetés tehát, amely 1953 után alapvetően pragmatikusan viszonyult a világpolitikát érintő fő kérdésekhez, s amely a lengyel válság megoldása során az utolsó pillanatban még le tudott mondani a hidegháborús reflexek meghatározta, alapvetően ideológiai-emocionális-indulati alapon végrehajtandó fegyveres beavatkozásról, ugyanezt az önkorlátozó, kiváró taktikát Magyarország esetében már nem tudta alkalmazni. Ezzel Hruscsov és társai a *saját szempontjukból* is a lehető legrosszabb politikai döntést hozták, amellyel éppen egy olyan folyamatot indítottak el – a hidegháború történetének egyetlen szovjetellenes szabadságharcát[56] –, amelynek következményeitől pont a fegyveres fellépés révén szerették volna magukat megkímélni. A gyorsan végrehajtott szovjet beavatkozás ugyanis olyan mértékben radikalizálta a tömegeket, és a forradalmi követelések olyan irracionális eszkalációjához vezetett, hogy ezt követően valójában néhány nap alatt megszűnt a Moszkva számára még elfogadható politikai megoldás lehetősége.

A magyar forradalommal kapcsolatban mindmáig számos mítosz, legenda él a köztudatban, amelyeket többnyire a tények ismeretének hiánya táplál. Ezért külön figyelmet érdemel az az új keletű teória, amely szerint 1956. október 30-án a szovjet vezetés kész volt Magyarország feladására – ez a „szenzációs" tétel ugyanis éppen a magyar felkeléssel kapcsolatos szovjet politika általános újraértékelése keretében, a kilencvenes évek derekán nyilvánosságra került, ún. Malin-feljegyzések[57] vizsgálata során fogalmazódott meg.

Az SZKP Elnökségének a magyarországi válsággal kapcsolatos megbeszéléseiről készült nem hivatalos, sokszor töredékes, ám így is rendkívül informatív feljegyzések ugyanis első ízben engednek bepillantást a moszkvai legfelső vezetés vitáiba, amelyek

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 109 2012.03.05. 10:46:27

eredményeként a jól ismert döntések végül megszülettek. Ezek a dokumentumok megerősítik azokat a korábbi feltételezéseket, hogy a Kremlben komoly, nem ritkán igen éles hangú viták folytak a követendő politikát illetően, arról azonban, hogy ezeknek *mi volt a tétje*, sajátos módon, az új források ismeretében is megoszlanak a vélemények.

A feljegyzések elemzése alapján néhány kutató arra a megállapításra jutott, hogy a szovjet vezetés a válság kezelése során sokkal nyitottabb volt, mint azt eddig gondoltuk, következésképpen a felkelés leverése nem az egyetlen lehetséges alternatíva volt, a körülmények – általában nem részletezett – kedvezőbb alakulása esetén tehát lett volna esély a forradalom győzelmére. Sőt, így akár Kelet-Közép-Európa 1989–90-ben történt felszabadulása is már harminchárom évvel korábban bekövetkezhetett volna.[58] Ezt a megállapítást lényegében egyetlen új információra alapozzák: a feljegyzésekből kiderült, hogy az SZKP Elnöksége október 30-án – a Moszkvában tartózkodó kínai delegáció nyomására – egységesen (!) állást foglalt amellett, hogy amennyiben a magyar kormány azt kéri, a szovjet csapatokat ki kell vonni Magyarországról. S habár a szovjet vezetés már a következő napon megváltoztatta álláspontját és döntést hozott a forradalom leveréséről, ezt az új tényt többen úgy értelmezik, hogy *abban az adott pillanatban* a Szovjetunió hajlandó lett volna Magyarország feladására.

A problémát itt tehát valójában egy hitelesnek elfogadott új tény *értelmezése* okozza. A kutatók többsége ugyanis ezzel ellentétes véleményt képvisel. E szerint a Malin-feljegyzések üzenete nem áll ellentétben a szovjet politikáról korábban kialakított értékeléssel, sőt általában megerősíti azt. Az SZKP Elnökségének vitái valóban komolyak és talán még hevesebbek voltak, mint amilyent feltételezni lehetett, az összecsapások tétje azonban nem Magyarország feladása (azaz a forradalom győzelmének elismerése) volt, hanem csupán az, hogy az adott helyzetben milyen fokú és természetű engedmények tehetők a Nagy Imre-kormány számára annak érdekében, hogy az képes legyen a helyzetet a kommunista rendszer keretein belül konszolidálni.

A sokszor rendkívül töredékes Malin-feljegyzések értelmezésének kulcsa ugyanis, hogy minden egyes új információt az eddig ismert, illetve most feltáruló *valamennyi* információ együttes elemzésével kell értékelni, ráadásul az általános világpolitikai helyzet és a kelet–nyugati kapcsolatok egészének kontextusában. Ebből a szempontból világos, hogy a szovjet vezetésnek ez a potenciális döntése semmiképpen nem Magyarország „elengedésére" irányult, hanem éppen ellenkezőleg: ez lett volna az a *maximális politikai engedmény*, amit a szovjet vezetés – az általuk is a legrosszabb megoldásnak tekintett fegyveres rendteremtést elkerülendő – még hajlandó lett volna megadni, ha azáltal Nagy Imrének és kormányának sikerül a kommunista rendszert és a szovjet blokk egységét megőriznie. Arra vonatkozóan, hogy a kivonulásról csakis e két feltétel teljesülése esetén lehetett szó, a Malin-feljegyzésekben számos konkrét bizonyíték található, talán elég most csak a legmarkánsabban megfogalmazott, illetve dokumentált véleményt említeni. Dmitrij Sepilov külügyminiszter a fenti döntés támogatásakor

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 110 2012.03.05. 10:46:27

kifejtette: „Magyarország kormányának egyetértésével hajlandók vagyunk kivonulni Magyarországról. Hosszú harcot kell majd folytatni a nemzeti kommunizmus ellen."[59]

Tehát a lépés kalkulált következménye egyáltalán nem a kapitalista rendszer restaurációja volt, hanem egy, a lengyelországihoz hasonló állapot megszilárdulása, azaz egy megreformált, nagyobb belső önállósággal rendelkező, ám Moszkvához lojális és a szovjet blokk keretein belül maradó kommunista szisztéma létrejötte. Az SZKP Elnöksége 1956. október 30-i ülésének döntésében az a vágyálom fogalmazódott meg, hogy a magyarországi események talán még nem lépték át ezeket a kereteket. Egy nappal később azonban kénytelenek voltak belátni, hogy a magyar forradalom nem fog megállni félúton, s így az országban a kommunista hatalom megmentése és a szovjet birodalom integritásának biztosítása csak fegyveres beavatkozással oldható meg.

A Kádár-korszak: a magyar külpolitika hármas determinációja

A Kádár-korszakban a magyar külpolitika fő célkitűzése az 1956-os forradalom után fokozatosan és nagy céltudatossággal létrehozott politikai stabilitás mindenáron való fenntartását szolgáló bel- és gazdaságpolitikai célok sikeres megvalósításához szükséges nemzetközi feltételek megteremtése volt.

A legújabb kutatások alapján kijelenthetjük: a magyar külpolitika mindenkori mozgásterét nem pusztán a Szovjetuniótól való nyilvánvaló függés, hanem egy sokkal bonyolultabb, *hármas determináció* határozta meg.[60] Evidens korlátozást jelentett a szovjet birodalomhoz tartozás, másfelől viszont az országnak a fejlett *nyugati* technológiára és később a kölcsönökre való utaltsága hasonlóan erős kötöttségnek bizonyult. Ugyanakkor, a fenti két meghatározottság figyelembevételével, a magyar külpolitikának a hatvanas évek elejétől mindvégig manővereznie kellett a keleti blokk valamennyi államának aktív részvételével, a sajátos érdekek érvényesítéséért folytatott *össz-kelet-közép-európai lobbiküzdelemben* is. A magyar külpolitika számára ez a hármas determináció valamilyen formában és mértékben mindvégig létezett, a hatvanas évek közepétől azonban a három tényező jelentősége egyre inkább hasonló súlyúvá vált.

A *Szovjetunióval* való viszonyban Magyarország – Kádár patrónusának, Hruscsovnak 1964 októberében történt, váratlan leváltása után is, egészen 1989-ig – a lojális, megbízható, kiszámítható partner szerepét alakította. Kádár azon meggyőződésén túl, hogy az országnak ez a legkifizetődőbb, ennek az irányvonalnak a fenntartását két fő tényező indokolta. Az egyik a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének fokozott igénye, ami kulcskérdés volt a magyar gazdaság modernizálása szempontjából. A hatvanas évek közepén ehhez nem ártott a rendíthetetlenség és megbonthatatlanság hitelt érdemlő igazolása, hiszen Brezsnyev 1965 januárjában a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülésén nem véletlenül hangsúlyozta, hogy

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 111 2012.03.05. 10:46:27

„az imperialisták bővíteni igyekeznek kapcsolataikat a szocialista országokkal, hogy gazdasági, technikai és tudományos lehetőségeiket felhasználva az általuk kívánatos irányban befolyásolják országaink belső életének alakulását, lazítsák egységünket. Ezért különösen fontos az ideológiai behatolás, a fellazítás megelőzése és kivédése."[61] A másik, nem kevésbé fontos tényező a gazdasági mechanizmus reformjának ekkoriban meginduló előkészítése volt. Mivel a magyar gazdaságirányítás tervezett átalakítása a lenini-sztálini típusú kommunista rendszer kialakulása óta a legjelentősebb strukturális változásnak ígérkezett, különösen fontos volt a szovjet vezetés megnyugtatása, hogy a reform alapvetően csupán a *gazdaság* szférájára fog kiterjedni.

A magyar külpolitika ezért a szovjet–magyar viszony terén a *konstruktív lojalitás* politikájának érvényesítésére törekedett. Ennek a magatartásnak a fő jellemzői egyfelől a *konfliktuskerülés* – elsősorban a politikai kérdések terén és főként a multilaterális fórumokon –, a *rugalmasság* és a folyamatos *alkalmazkodás* a szovjet igényekhez, valamint a *kooperációs hajlandóság*. Magyarország ennek megfelelően mindvégig moderátor szerepet vállalt a Varsói Szerződésben, a KGST-ben és általában a multilaterális tanácskozásokon, a mindenkori szovjet álláspont érvényre juttatása érdekében. A *konstruktív lojalitás* másfelől azt jelentette, hogy mindez egyáltalán nem zárta ki a határok folyamatos tesztelését. Az alapelv egészen 1988-ig lényegében ez volt: ami nem tilos, azt (talán) szabad. Ennek a politikának egy másik, nagyon lényeges eleme pedig az volt, hogy a magyar vezetés – éppen a jó magaviseletéből fakadó megbízható partneri státusát kihasználva – a *kétoldalú kapcsolatok keretén belül* a szovjet vezetés álláspontját igyekezett folyamatosan olyan irányba befolyásolni, amely megfelelt az ország és általában a kelet-közép-európai országok – a szovjetekétől gyakran eltérő – aktuális érdekeinek. Ez a törekvés persze nem mindig járt eredménnyel, sok esetben azonban sikerült komoly pozitív hatást gyakorolni a moszkvai vezetőkre a kelet–nyugati viszony alakulását érintő, alapvető kérdésekben is. A konstruktív magatartásnak volt még egy hozadéka. Mivel a magyar vezetés alapvető célja mindvégig az 1956 után megvalósított, viszonylag önálló *belső fejlődés* feltételeinek megőrzése volt, igen nagy jelentősége volt a hazai gazdaság működőképessége fenntartásában a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatoknak, s mindenekelőtt a szovjet nyersanyag- és energiaszállítások zavartalan biztosításának. Mintegy cserébe azért, hogy a politikai kérdésekben a magyarok általában kifejezetten kerülték a konfliktusokat, a szovjetek többnyire elnézték, hogy a kétoldalú gazdasági tárgyalások során a saját érdekeik érvényesítéséért küzdő szakemberek viszont gyakran igen nehéz partnereknek bizonyultak, akiknek általában sikerült elérniük, hogy e politikai kooperációért az ország időről időre gazdasági téren kapjon kompenzációt.

A *nyugati kapcsolatok* folyamatos fejlesztését Magyarország számára mindenekelőtt a gazdasági szükségszerűség diktálta. A politikai stabilitás fenntartását és az életszínvonal folyamatos növekedését célzó kádári koncepció érvényre juttatását ugyanis csak működőképes és a folyamatos növekedést is biztosító gazdaság tette lehetővé.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 112 2012.03.05. 10:46:27

A hatvanas évektől kibontakozó világgazdasági folyamatok közepette egyre nagyobb szerepe lett a rendkívüli gyorsasággal fejlődő, modern technológia alkalmazásának. Ezen a téren viszont az ország egyértelműen a nyugati kapcsolatokra volt utalva, hiszen a haditechnikát és az űrkutatást leszámítva, a szovjet technológia ekkor is legalább olyan mértékben volt lemaradva a nyugatitól, mint az ötvenes évek elején, és a lemaradás üteme nem csökkent, hanem folyamatosan nőtt. A hiánygazdaság sajátosságaiból adódóan, még az adott esetben megfelelő színvonalú termékekre sem lehetett számítani, mivel azokból a Szovjetunió legtöbbször egyszerűen nem tudott szállítani. A keleti blokk országaival szemben alkalmazott embargós politika is valójában ösztönzőleg hatott, hiszen a magyar vezetés csak a kelet–nyugati kapcsolatok radikális javulásától várhatta a korlátozások feloldását. Magyarország ezért a hatvanas évek közepétől – a mindenkori szovjet tolerancia határai között – intenzíven fejlesztette kapcsolatait a nyugat-európai országokkal, ami az egyik fő motorja lett az enyhülési politika kibontakozásának. A hetvenes évektől jelentkező, látványos eredményeknek azonban nem csak pozitív hatásuk volt: az állandó tőkehiánytól szenvedő ország nyugati hitelek nagymértékű igénybe vételére kényszerült, s ez az időközben bekövetkezett olajválság hatására végül olyan adósságspirál kialakulásához vezetett, amelynek jelentős szerepe volt abban, hogy 1988–1989-re, a rendszerváltás idejére az ország a gazdasági csőd szélére sodródott.

A politikai szférában a nyugati kapcsolatok fejlesztésének kényszere a magyar vezetést egyfelől folyamatos engedményekre kényszerítette a hetvenes évek végétől kialakuló demokratikus ellenzékkel szemben, másfelől pedig a nyugati ideológiai fellazítás elleni állandó küzdelmet jelentett számára. Ez a törekvés azonban az adott körülmények között eleve kudarcra volt ítélve, s így a nyolcvanas évek végére nemcsak a magyar társadalom nagyobb része jutott el a rendszerváltás lelki küszöbére, hanem végül az uralkodó párt vezetőinek és tagságának jó része is azonosulni tudott a hatalom békés átadását eredményező politikai átalakulással.

Magyarország és a *többi kelet-közép-európai ország* kapcsolatának történeti rekonstrukciója még nehezebb feladat, mint az előző két reláció feltárása. A Szovjetunió európai szövetségesei között ugyanis a hatvanas évek elejétől kezdődően egy rendkívül bonyolult és állandó változásban lévő viszonyrendszer alakult ki. Az egyes államok ekkortól fogva határozottan törekedtek sajátos gazdasági, politikai, stratégiai érdekeik érvényesítésére, mégpedig nem csupán Moszkva ellenében, hanem egymással szemben is. Ennek a folyamatosan érvényesülő *lobbipolitikának* és intenzív belső harcnak a következményeként – amelyből a nyilvánosság szintjén szinte kizárólag a román különutas törekvések jelentek meg – a szovjet blokkon belül több állandó jellegű és számos *ad hoc* jellegű *virtuális koalíció* jött létre. Az egyik legfontosabb és mindvégig fennálló csoportosulás a fejlettségi szint alapján jött létre: a fejlettekhez tartozott Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és az NDK, míg a fejletlenekhez Bulgária és Románia.[62] S még

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 113 2012.03.05. 10:46:27

ez a képlet sem volt ilyen egyszerű. A fejlett csoporton belül a viszonylag kevésbé fejlett Lengyelország és Magyarország például a KGST fejlesztési irányai és az integráció ügyében általában a fejlettebbekkel együtt küzdöttek, saját gazdasági érdekeik védelmében azonban nem ritkán a fejletlenek álláspontja mellé sorakoztak fel. A hatvanas évek elejétől a szovjet blokk számára az egyik központi probléma a *német kérdés* rendezése volt. Itt kezdettől határozottan elkülönültek a *biztonságérdekelt* és a *gazdaságorientált* blokk érdekei. Míg Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK csak a korabeli nyugatnémet pozíció[63] teljes feladása esetén tartotta lehetségesnek a diplomáciai kapcsolatok rendezését az NSZK-val, Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának nem voltak komoly rendezetlen problémái vele, viszont annál inkább érdekeltek voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében.[64] Az európai biztonság kérdésében is – mivel annak központi eleme a német kérdés rendezése volt – nagyjából a fenti képlet szerint oszlottak meg a vélemények. Magyarország tehát a szovjet blokkon belül pragmatikus alapokon nyugvó, sajátos szövetségi politikát folytatott, amelyet a mindenkori aktuális érdekek határoztak meg. Ez a meglehetősen bonyolult viszonyrendszer jól illusztrálható a vizsgált korszakból vett néhány tanulságos példával.

A lengyel–magyar kétoldalú kapcsolatok mindvégig kiválóak voltak, és a nemzetközi politika megítélése, valamint a kelet–nyugati viszony alakulása kérdésében is többnyire megegyezett a két vezetés véleménye. Számos esetben azonban lényegesen eltérő álláspontot képviseltek, volt olyan alkalom is, például az európai biztonsági konferencia előkészítésének korai szakaszában, amikor a magyar diplomácia a túlzónak tekintett lengyel törekvések leszerelésére a szovjetekkel szövetkezett.

Románia esetében fordított volt a képlet: a kétoldalú kapcsolatokat mindvégig súlyos problémák – köztük mindenekelőtt a romániai magyar kisebbséggel szembeni súlyos diszkrimináció – terhelték, amelyek következtében a magyar vezetésben erős *belső* kritika és nacionalizmustól sem mentes ellenszenv nyilvánult meg a román vezetéssel szemben.[65] A kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése terén, illetve az európai biztonság kérdésében azonban – s időnként a szovjet blokkon belüli politikai és gazdasági kooperáció számos területén is – a két politikai vezetés által képviselt érdekek sokszor megegyeztek, vagy közel álltak egymáshoz. A magyar vezetés a *multilaterális* tárgyalásokon ugyan látványosan tartózkodott a mindenkori román álláspont nyílt támogatásától, ám nem ritkán a passzivitásnak álcázott jóindulatú semlegesség taktikájának alkalmazásával igyekeztek elősegíteni annak érvényre jutását. A magyar–szovjet *kétoldalú* kapcsolatok rendszerében pedig a magyar tárgyalópartnerek gyakran szálltak síkra olyan javaslatok mellett, amelyek kifejezetten ezt a közös érdekeltséget szolgálták.

A magyar–keletnémet kapcsolatok szintén egyedi jellegűek voltak. A magyar gazdasági és belpolitikai fejlődés sajátosságaival kapcsolatban a szovjetek mellett a legtöbb és legélesebb kritikát Magyarország mindvégig az NDK részéről kapta. Sőt, olyan esetre is fény derült, amikor keletnémet funkcionáriusok „kémkedtek" a magyar kulturális

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 114 2012.03.05. 10:46:28

élet belső ügyeinek alakulásával kapcsolatban.[66] A magyar vezetés ugyanakkor belső vitáiban politikai és ideológiai szempontból általában kifejezetten ortodoxnak ítélte és rendszeresen bírálta a keletnémeteket. Emellett kellő szkepticizmussal értékelte azt a cinikus taktikát, ahogyan a berlini vezetés egyrészt a keleti blokk többi országával szemben gyakran az „igazi marxizmus-leninizmus" élharcosának szerepében tetszelgett, egyúttal azonban mindent megtett azért, hogy a számára komoly extraprofitot produkáló NDK–NSZK gazdasági kapcsolatokból minél több hasznot húzzon, és azért is, hogy a „belnémet biznisz" valódi jellegéről, nagyságrendjéről és részleteiről a többieknek minél kevesebb tudomása legyen. Gazdasági téren ugyanakkor azt lehet mondani, hogy a blokkon belül Magyarország az NDK-val tartotta fenn a legkiegyensúlyozottabb kapcsolatokat, és a szovjet tömbön *belül* a (viszonylag) fejlett technológia megszerzése terén is ez a reláció bizonyult a legjobbnak. A hatvanas-hetvenes években a magyar diplomácia erőteljesen támogatta az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelmet. Ezt a morális támogatást részben a saját történelmi tapasztalatokon alapuló szolidaritás motiválta, hiszen a forradalmat követően, 1956 és 1963 között Magyarország is hasonló harcot folytatott a külpolitikai elszigeteltségből történő kitörésért. Még fontosabb szempont volt azonban, hogy 1967 februárja után világossá vált, hogy az NSZK-val való diplomáciai viszony normalizálására csak a német kérdés általános rendezése keretében kerülhet sor.[67] A történelem iróniája, hogy a több évtizeden át fenntartott elvi támogatás után 1989-ben éppen egy magyar diplomáciai lépés – nevezetesen a Magyarországon tartózkodó keletnémet turisták kiengedése Ausztriába – volt az, amely nem csak a keletnémet kommunista rendszer összeomlását mozdította elő jelentős mértékben, hanem végül a német egység megvalósításához, s ezzel együtt az NDK megszűnéséhez vezetett.

Rendszerváltás: belső átalakulás és külső determináció

A magyar külpolitika már a hetvenes évek végétől sajátos, viszonylagos önállóságra tett szert. Ennek egyik fő jellemzője az volt, hogy Magyarország éppen azokban az években épített ki intenzív gazdasági és politikai kapcsolatokat a nyugati államokkal, amikor a kelet–nyugati viszony, pontosabban a két szuperhatalom viszonya a kubai rakétaválság óta nem tapasztalt mélypontra jutott – részben a hetvenes évek közepétől bekövetkezett újabb elhidegülés, részben Afganisztán szovjet megszállása következtében. A magyar vezetés azonban mindezt nem a moszkvai vezetés akarata ellenére vitte végbe, hanem éppen annak tudtával és beleegyezésével. Kádárnak ugyanis sikerült újra és újra meggyőznie Brezsnyevet és utódait – noha ez korántsem volt egyszerű feladat –, hogy az egyre romló gazdasági helyzet miatt Magyarországon a politikai rendszer stabilitása csak ilyen eszközökkel tartható fenn.[68] A nyugati hitelek fokozott igénybe vétele egy

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 115 2012.03.05. 10:46:28

ideig a Szovjetunió számára is előnyös megoldásnak látszott, hiszen közvetve ez a szovjet gazdaságot is tehermentesítette, a Moszkva iránti feltétlen lojalitás fenntartására pedig maga Kádár személye adott biztosítékot.

Minőségi változás a külpolitikában – akárcsak a belső átalakulás terén – 1988-ban következett be. Ez a fordulat azonban nem Kádár Jánosnak a májusi, rendkívüli pártkonferencián történt leváltásával vagy magával a konferenciával volt összefüggésben, hanem a Gorbacsov hatalomra jutását követően a nemzetközi politika színterén bekövetkezett jelentős pozitív változásokkal. A magyar külpolitikában ekkor kezdett körvonalazódni az a koncepció, amely a kialakulóban lévő és az együttműködésre épülő új világrendben a Kelet és a Nyugat között *hídszerepet* szánt Magyarországnak. Ez az elképzelés még tartósan számolt az adott szövetségi keretek (Varsói Szerződés, KGST) fennmaradásával, ám egyben azzal is, hogy ezek a multilaterális szervezetek szükségszerű demokratikus átalakításon fognak keresztülmenni, s ennek következtében többé nem fogják akadályozni, hogy Magyarország nemzeti érdekeinek megfelelő kapcsolatokat építsen ki a világ bármely más országával vagy nemzetközi szervezetével.[69]

A korábbi, a hetvenes évek végétől érvényesülő külpolitika még a *relatív önállóságra* épült, s ennek lényege leegyszerűsítve az volt, hogy *ami nem tilos, azt (talán) szabad*. Az új koncepció viszont – a közlekedésből vett hasonlattal élve – azt jelentette, hogy ha a rendőr tilosat int, nem kell elbátortalanodni, hanem meg kell győzni, hogy gyorsan engedje át járművünket, sőt indokolt esetben – az utólagos dorgálás rizikóját is vállalva – a tilos jelzés ellenére, egyszerűen hajtsunk át a kereszteződésen. Ennek a folytonos kezdeményezésre épülő, dinamikus és tulajdonképpen a *kvázi semlegesség* megvalósítását célzó új külpolitikának a tételes megfogalmazására ilyen kategorikus formában – sem nyilvános, sem pedig belső használatra – nem került sor. Ma már azonban megállapítható, hogy a magyar törekvéseket 1988-tól az 1990-es választásokig eltelt időszakban lényegében ez jellemezte.[70]

A magyar–szovjet viszonyt a *peresztrojka*, a *glasznoszty* és általában a reformok kérdésében sajátos kettősség jellemezte: Magyarország egyszerre játszotta a legjobb tanítvány és a tanítómester szerepét. Nem volt véletlen, hogy a gorbacsovi politika a legnagyobb visszhangra nálunk talált, hiszen itt azt úgy értelmezték, mint a hatvanas évek vége óta folyamatos „keleti" ellenszélben végbevitt magyar reformok utólagos igazolását. A szovjetek ugyanakkor számos változtatás, újítás bevezetésénél bevallottan a magyar tapasztalatokat vették figyelembe: ilyen volt a mezőgazdaság átszervezése, a piac szerepének korlátozott érvényű elfogadása és a többes jelölés rendszere a képviselőválasztásoknál. Az MSZMP néhány hónappal korábbi, hasonló lépései alapján szervezték meg 1988 őszén az SZKP KB különböző speciális bizottságait, köztük az Alekszandr Jakovlev által irányított Nemzetközi Bizottságot is.[71]

A szovjet blokk három reformer országa között 1988–1989 folyamán egy *virtuális Moszkva–Varsó–Budapest háromszög* jött létre, amelyet a korabeli dokumentumok sajátos

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 116 2012.03.05. 10:46:28

módon ekkor is „a szorosan együttműködők" kategóriával jelöltek,[72] noha korábban, a hatvanas évek közepétől kezdődően ez alatt a gyakran Románia nélkül egyeztető „hatokat" értették. A három ország vezetői kétoldalú tárgyalások során igyekeztek összehangolni a gazdasági és politikai reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket, és arra törekedtek, hogy a Varsói Szerződésen, illetve a KGST-n belül – mivel mindkét szervezetben számszerű kisebbségben voltak – egységes álláspontot képviseljenek, s így gyakoroljanak nyomást a konzervatív vezetésű országokra. Ez a „különleges viszony" minden bizonnyal jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy szovjet részről mindvégig alapvetően toleránsan kezelték a belső átalakulás és a külpolitika terén sok tekintetben úttörő jellegű magyar kezdeményezéseket.[73]

Kelet-Közép-Európát illetően ebben az időszakban két ponton következett be alapvető és a régió sorsát meghatározó változás a szovjet politikában: az egyik a „szocialista pluralizmus" elvének elfogadása, a másik pedig a szövetségi viszonyban egy új stratégia (és egyben taktika), a Brezsnyev-doktrína *lebegtetésének* bevezetése volt.[74]

Gorbacsov az 1988. júniusi pártkonferencián, minden előzetes teoretikus előkészítés nélkül kifejtette, hogy minden népnek jogában áll megválasztani a maga társadalmi-gazdasági rendszerét. A szovjet vezető legfontosabb célja az lehetett, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok közti kapcsolat egyre kritikusabbá váló témakörében olyan *új, nyilvános diskurzust* vezessen be, amely a korábbinál lényegesen nagyobb mozgásteret és *manőverezési lehetőséget* biztosít a szovjet reformerek számára, megteremtve ezzel a folyamatosan változó helyzetre való rugalmas reagálás esélyét.

A fent idézett tételt Gorbacsov és a vezetés más tagjai 1988–1989 folyamán számos változatban megismételték, hamarosan kiegészítve azt a katonai erő alkalmazásáról való lemondás ígéretével. Ezeknek a többfunkciós, azaz valamennyi érdekelt félhez egyszerre szóló és szándékosan kétértelmű nyilatkozatoknak a lényege az volt, hogy *implicit módon* elvetették ugyan a szovjet beavatkozás lehetőségét, de *kategorikusan* sohasem mondták ki, hogy ebből következően a Szovjetunió akkor sem fog beavatkozni valamely kelet-európai szövetségese belügyeibe, ha ott a politikai átalakulás – *horribile dictu* – a szocializmus teljes feladásához és a nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezetne.[75] Vagyis az egyes országok szabad döntésére vonatkozó tételt mindenki saját érdekei és vágyai szerint értelmezhette, miközben az – az átmeneti viszonyoknak megfelelően – magában foglalta az ellentétes interpretáció esélyét is. Ráadásul mindez kiegészült a kelet-európai országokkal fenntartott, felső szintű kétoldalú kapcsolatokban alkalmazott bizalmas tájékoztatás és „orientálás" módszerével. A fenti „dialektikus" megközelítés ebben a viszonyban lényegesen konkrétabb formában jelentkezett. Grósz Károly 1989. március végi, moszkvai látogatása során például Gorbacsov egyfelől kijelentette, hogy „ma teljesen ki kell zárni a szocialista országok belügyeibe való beavatkozás megismétlődésének lehetőségét", egyúttal azonban azt is hangsúlyozta, hogy „saját magunkra és másokra gondolva a határokat világosan meg

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 117 2012.03.05. 10:46:28

kell húzni. Demokráciára van szükség, az érdekek harmonizálására. *A határ azonban a szocializmus megőrzése (A szerző kiemelése.)* és a stabilitás biztosítása."[76] A „határok" értelmezése ügyében pedig a keleti blokkban a magyar pártvezetésnél senki sem rendelkezett több tapasztalattal: az 1956. november 4-i szovjet invázió hivatalos magyarázata ugyanerre a logikára épült. E szerint a beavatkozás nem jelentette az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatban kifejtett magasztos elvek megsértését, hanem éppen ellenkezőleg: azok alkalmazására került sor. Hiszen a deklaráció a beavatkozást a *szocialista országok viszonylatában* vetette el, a magyarországi fejlemények pedig a szocialista rendszer megszűnésének veszélyével fenyegettek.

A Brezsnyev-doktrína[77] *lebegtetése* tehát valójában 1988 közepétől a szovjet vezetés egyetlen „fegyvere" volt, amellyel ideig-óráig befolyásolni tudta a Kelet-Európában zajló politikai folyamatokat, mivel akkortól Gorbacsov és munkatársai valóban lemondtak a katonai beavatkozás lehetőségéről. A kelet–nyugati kapcsolatok gyökeres átalakítására, az együttműködésre épülő új világrend kialakítására törekvő szovjet reformerek ugyanis – szolidabb célokkal fellépő elődeiktől eltérően – egyszerűen nem engedhették meg, hogy egy (vagy több) fegyveres intervenció útján végrehajtott rendteremtő, azaz rendszer-helyreállító beavatkozás az addigi eredményeket veszélybe sodorja. Ilyen veszély azonban nem csupán a világpolitika terén jelentkezett volna, hanem annak következtében is, hogy egy ilyen esetben a Nyugat nyilvánvalóan megvonta volna a bizalmat Gorbacsovtól. Mindez pedig valószínűleg a szovjet vezető számára legfontosabb eredmény, a peresztrojka bukását is jelentette volna.

A szovjet politikában Kelet-Európa sorsa ekkor rendelődött alá két, ellentétes előjelű tényezőnek: egyrészt a gorbacsovi vezetés ambiciózus világpolitikai céljainak, másfelől pedig a szovjet átalakítás sikerének.[78] Ez utóbbit az 1989–1990-es évek vonatkozásában – a ma ismert források és a későbbi események fényében –, kevésbé eufemisztikusan fogalmazva, nyugodtan nevezhetjük a Szovjetunió fennmaradásáért folytatott élet-halál küzdelemnek is. Annak fő okát tehát, hogy a Szovjetunió miért egyezett bele olyan könnyen Kelet-Európa elengedésébe, a magam részéről abban látom, hogy a szovjet állam a polgárháború óta ekkor került először olyan helyzetbe – paradox módon katonai értelemben még a kétpólusú világrendszer egyenlő értékű szuperhatalmaként –, amikor *saját fennmaradása* lett a legfőbb tét. Ekkor a birodalmi „centrum" megmentése logikusan és szükségszerűen vált prioritássá, amelyhez képest a birodalom kelet-európai perifériájának megtartása fokozatosan elvesztette korábbi jelentőségét. Ha történelmi párhuzamot keresünk, mindezt leírhatjuk *Breszt-Litovszk szindrómaként* is. A polgárháború ama kritikus pillanatában Lenin is azzal érvelt a németekkel kötendő békeszerződés mellett, hogy az jelentős területek feláldozását követeli ugyan, de ily módon megmenthető maga a szovjet állam. Leninnek *ebben* igaza lett, kései utódán, Gorbacsovon viszont – akárcsak magán a Szovjetunión – átlépett a történelem.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 118 2012.03.05. 10:46:28

Jegyzetek

1 A tanulmány megírását a szerző munkahelye, az MTA Politikatudományi Intézete támogatta.
2 Magyarország szovjetizálása kérdésében a demokratikus alternatíva teóriájának híve – számos hazai baloldali történészen kívül – külföldön elsősorban Charles Gati (Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Budapest: Századvég, 1990), legújabban pedig Péter Kenéz (Peter Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. New York: Cambridge University Press, 2006). A szovjetizáció folyamatát a kezdettől, vagyis 1944–45-től számítja – noha az azt meghatározó körülményeket illetően vannak eltérések – a szerzőn (Csaba Békés: „Soviet Plans to Establish COMINFORM in Early 1946. New Evidence from Hungarian Archives". *Cold War International History Project Bulletin*, No. 10. [1998]. 135–137. o.) kívül Romsics Ignác (Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 271. o.), Borhi László (Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőtérben, 1945-1968*. Budapest: Ister, 2000) és Ungváry Krisztián (Ungváry Krisztián: „Magyarország szovjetizálásának kérdései". In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* [szerk. Romsics Ignác]. Budapest: Osiris Kiadó, 2002. 279–308. o.).
3 Erről lásd bővebben: Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2004. 37–52. o.
4 Vladislav Zubok – Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge: Harvard University Press, 1996. 53. o.
5 Békés: *Európából Európába…* . 49. o. Németország szovjet megszállási zónája, a későbbi NDK szintén az első kategóriába tartozik.
6 A második világháború utáni békerendezésről részletesen lásd Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947*. Budapest: Héttorony, 1994; Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
7 Az itt következő elemzés első megfogalmazását lásd Békés Csaba*: Kísérletek a külföld felvilágosítására a párizsi béketárgyalások előtt*. Bölcsészdoktori disszertáció. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1988.
8 Juhász Gyula: „Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944". *Magyar Tudomány*, No. 2. (1986). 99. o.
9 Egy 1946 februárjában készült közvélemény-kutatás eredménye szerint a megkérdezettek többsége a háborús felelősség tekintetében az „önálló" Horvátországot hat ország – Szlovákia, Románia, Horvátország, Bulgária, Ausztria és Magyarország – közül az utolsó előtti helyre sorolta. (Magyar Távirati Iroda Magyar Közvélemény-kutató Szolgálat 1946. február 12-iki jelentése) Ezért az sem meglepő, hogy a magyar közvélemény a legkönnyebben éppen a Jugoszláviához csatolt egykori magyar területekről mondott le.
10 A háború utolsó hónapjaiban mindezt megelőzte egy viszonylag rövid, de a vajdasági magyarságot annál tragikusabban érintő, több ezer áldozatot követelő bosszúhadjárat.
11 A jelentős létszámú ruszin kisebbség kérdése Kárpát-Ukrajnának a Szovjetunióhoz való csatolásával lényegében önmagától megoldódott.
12 Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-1950* (2. kiadás). Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988. 103. o.
13 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944*. Vol. III. Washington: United States Government Printing Office, 1967 (a továbbiakban: FRUS). 967–968. o.: Harriman moszkvai amerikai nagykövet távirata a külügyminiszternek, 1945. január 9.; Balogh: *i. m.* 106. o.
14 FRUS, 975–976. o.: Grew ügyvezető külügyminiszter távirata Harriman moszkvai amerikai nagykövetnek, 1945. január 15.; Balogh: *i. m.* 106. o.
15 Az intézkedéseket részletesen ismerteti Balogh: *i. m.* 106–108. o. és Boldizsár Iván: *Megbünhődte már e nép... Röpirat a magyar békéről és közös hazánkról, a Dunavölgyéről* (Az Új Magyarország röpiratai). Budapest: Új Magyarország, 1946. 65–71. o. A kérdésről lásd legújabban: Popély Árpád – Štefan

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 119 2012.03.05. 10:46:28

Šutaj – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor, 2007.

16 Balogh: *i. m.* 108. o.

17 *Uo.*

18 Stephen D. Kertész: *The Last European Peace Conference, Paris 1946 – Conflict of Values.* Lanham, MD: University Press of America, 1985. 38. és 130–131. o.

19 Juhász: „Magyarország nemzetközi helyzete...". 99. o. Angol részről kifejtették ugyan, hogy egy Magyarország javára történő, a két állam közötti szabad megegyezés során létrejött határmódosítást elismernének, de arra nem vállalkoztak, hogy ilyen módosítás érdekében lépéseket tegyenek a csehszlovák kormánynál. Stephen D. Kertész: *Between Russia and the West: Hungary and the Illusion of Peacemaking 1945–1947.* Notre Dame – London: University of Notre Dame Press, 1984. 140. o.

20 Idézi Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945* (harmadik átdolgozott kiadás). Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988. 413. o.

21 *Uo.* 258. o. Figyelemre méltó, hogy *ekkor* a Szovjetunió részéről nem merült fel az 1939 óta ismét Magyarországhoz tartozó, döntően rutének lakta Kárpát-Ukrajna iránti igény sem, ami pedig etnikai alapon nem lett volna teljesen jogtalan. Ezt az igényét ugyanakkor a Szovjetunió 1945-ben, a háború befejezése után Csehszlovákiával, az antifasiszta koalíció tagjával szemben is különösebb nehézség nélkül érvényesíteni tudta.

22 Míg az e területek iránti szovjet igényt Németország elismerte, és a szovjetek kérésére hajlandó volt nyomást gyakorolni Romániára átadásuk érdekében, a később Dél-Bukovinára is kiterjesztett szovjet követelést már határozottan elutasította, és annak átadására végül nem is került sor. Raymond J. Sontag – James Stuart Beddie (szerk.): *Nazi–Soviet Relations, 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office.* Washington D.C.: Department of State, 1948. 163–237. o.

23 Ránki György: *A második világháború története* (2. kiadás). Budapest: Gondolat, 1976. 97–98. o.

24 Idézi: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban* (összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Juhász Gyula). Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978. 180. o.

25 *Uo.*

26 *Uo.* 158–159. o.

27 *Uo.*

28 Juhász: „Magyarország nemzetközi helyzete...". 100. o.

29 Idézi Juhász: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* 413. o.

30 Megjegyezendő ugyanakkor, hogy ez – közelebbi meghatározás híján – akár több tízezer km^2-t is jelenthetett volna, hiszen a nemzetközi politikában akkoriban Erdély megnevezése alatt általában a trianoni békeszerződéssel Romániához került 102.000 km^2-es területet értették. A szovjet vezetés Erdéllyel kapcsolatos politikájáról lásd Tofik Iszlamov: „Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt". *Múltunk*, No. 1–2. (1994). 17–50. o.

31 Balogh: *i. m.* 18. o.

32 Fülöp Mihály: „A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés". *Külpolitika,* No. 4. (1985). 126–127. o.

33 A Groza-kormány politikájáról lásd: *6. Martie 1945: Incepturile communizarii Romaniei.* Bukarest: Editure Enciclopedia, 1995.

34 Erről legújabban lásd Romsics: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. 212–223. o.

35 A KOMINFORM megalakítására vonatkozó tervek már 1946 kora tavaszán készek voltak Moszkvában, a nyugati szövetségesekkel való együttműködés fenntartása érdekében azonban a szervezetet csak valamivel később akarták létrehozni. Békés: „Soviet Plans to Establish COMINFORM…".

36 Erről bővebben lásd Békés Csaba: „Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom". In: *Évkönyv V. 1996–1997.* Budapest: 1956-os Intézet, 1997. 201–202. o.

37 Az 1952-es év cezurális jelentőségére elsőként Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet a magyarországi irodalompolitika elemzése kapcsán. Lásd Kalmár Melinda: „A politika poétikája.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 120 2012.03.05. 10:46:28

Irodalomideológia az ötvenes évek első felében". *Holmi,* No. 5. (1993). 715–730. o. A gazdasági helyzet 1952-ben kezdődő válságára mutatott rá Urbán Károly. Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története (1953–1956)* (kézirat), 1996. Ugyanerre, kevésbé kategorikus formában, már az ún. Tényfeltáró Bizottság jelentése is utalt: „Történelmi utunk. A Munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól". *Társadalmi Szemle*, különszám (1989). 26. o.

38 Erről lásd bővebben: Békés: „Hidegháború, enyhülés…"; Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest: Corvina Kiadó, 2005. 234–235 és 243. o.; János M. Rainer: „The New Course in Hungary in 1953". *CWIHP Working Paper,* No. 38. (2002); Szörényi Attila: „A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy, 1949–1953". *Valóság*, Vol. 49. No. 6. (2006); Winternantel Péter: „A magyar–japán diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, 1944–1959". *Külügyi Szemle,* Vol. 8. No. 2. (2009).

39 Erről lásd legújabban: Klaus Larres – Kenneth Osgood (szerk.): *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opporunity for Peace?* Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2006. A magyar külpolitikában általában és az egyes relációs kapcsolatokban 1953–1958 között bekövetkezett változásokról lásd Békés Csaba: „Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén". In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban* (szerk. Békés Csaba). Budapest: Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 2007. 9–27. o., valamint a kötet egyes tanulmányait.

40 A magyar–jugoszláv viszony alakulásáról lásd Ripp Zoltán: „Jugoszlávia". In: *Evolúció és revolúció…* 55–82. o.

41 A Sanders-ügyről és a magyar–brit viszonyról lásd Békés: „Hidegháború, enyhülés…"; Békés Csaba: „Nagy-Britannia". In: *Evolúció és revolúció…* . 264–265. o. és Szörényi: „A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok…".

42 Az ötvenes évek közepének magyar–amerikai viszonyáról lásd Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest: Corvina Kiadó, 2005. 302–305. o.; Békés Csaba: „Egyesült Államok". In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban* (szerk. Békés Csaba). Budapest: Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 2007. 226–238. o.

43 A szovjet külügyminisztérium feljegyzése a külpolitika kérdéseiről. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), M-KS 267. f. 62. cs. 75. ő. e. Közli Kiss József, Ripp Zoltán és Vida István (szerk.): *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. Dokumentumok.* 1. kötet. Budapest: MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1995. 33–40. o.

44 Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottságának üléséről, 1956. május 24. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 288. ő. e. A magyar–osztrák kapcsolatok alakulásáról lásd *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez, 1945–1956* (szerk. Gecsényi Lajos). Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2007; Gecsényi Lajos: „Ausztria". In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban* (szerk. Békés Csaba). Budapest: Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 2006. 207–225. o.

45 Gecsényi: „Ausztria". 224. o.

46 A magyarországi rendszerváltás nemzetközi hátteréről lásd Békés Csaba: „Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990". In: *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok* (főszerk. Bozóki András). Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2000. 792–825. o. A határnyitásról és a keletnémetek kiengedéséről lásd Horváth István – Németh István: *… és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. Legenda és valóság.* Budapest: Magvető, 1999. 350–375. o.; Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra.* Budapest: Helikon Kiadó, 2008.

47 A genfi csúcstalálkozó történetéről lásd „Introduction. Geneva: The Fleeting Opportunity for Détente". In: *Cold War Respite. The Geneva Summit of 1955* (szerk. Gunter Bischoff – Saki Dockrill). Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2000. 1–2. o.

48 A külügyminiszter előterjesztése a Politikai Bizottsághoz, 1955. június 28. III. sz. melléklet. MOL M-KS 276. f. 53. cs. 239. ő. e.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 121 2012.03.05. 10:46:28

49 Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottsága üléséről, 1955. június 30. Uo.
50 Borhi: *A vasfüggöny mögött…* 98. o.
51 Irányelvek a Külügyminisztérium és a külképviseletek munkájához 1956. II. és III. negyedévre. 1956. április 7. MOL M-KS 276. f. 71. cs. 29. ő .e.
52 A követi konferencia anyaga. (dátum nélkül) MOL, KÜM TÜK XIX-J-1-j 4/fb 27.d. 4956/1956.
53 Az 1956. október 24-i első szovjet beavatkozásról lásd „Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet". In: *Évkönyv I.* (szerk. Hajdu Tibor). Budapest: 1956-os Intézet, 1992. 149–156. o.
54 Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 26. o.
55 Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* (második, bővített, átdolgozott kiadás). Budapest: 1956-os Intézet, 2006. 85. o.
56 A szovjet megszállás ellen kibontakozott afganisztáni partizánháborút a beavatkozás sajátos körülményei miatt nem számítom ide.
57 A Malin-feljegyzéseket magyarul közreadja Szereda–Rainer: *i. m.*
58 Mark Kramer: „New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises". *CWIHP Bulletin,* No. 8–9. Winter, 1996–Spring, 1997). 358–385. o.; Vlagyiszlav M. Zubok: „Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság". In: *Évkönyv V. 1996–1997.* Budapest: 1956-os Intézet, 1997. 55–66. o.
59 Szereda–Rainer: *i. m.* 53. o.
60 Erről bővebben lásd Békés Csaba: „Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989". In: *Magyar külpolitika a 20. században* (szerk. Gazdag Ferenc – Kiss J. László). Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004. 133–172. o.
61 Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1965. január 26-i üléséről, MOL, M-KS-288. f. 5/237. ő. e.
62 Albánia 1961-től nem vett részt a VSZ munkájában, majd 1968 szeptemberében egyoldalúan kilépett a szövetségből.
63 Az NSZK álláspontjának fő tézisei a következők voltak: 1. A Hallstein-doktrína alapján az NSZK nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismerte az NDK-t; 2. az NSZK-t továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselőjének tekintették; 3. Nyugat-Berlint az NSZK részeként kezelték; és 4. nem ismerték el az 1945-ös potsdami konferencián kijelölt keleti határokat.
64 A magyar–NSZK viszonyról lásd Kiss J. László: „Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973)". *Külpolitika,* No. 4. (1978). 3–18. o.; „Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság, 1967–1975". *Évkönyv, 2009* (szerk. Rainer M. János – Germuska Pál). Budapest: 1956-os Intézet, 2009. 315–352. o.
65 A Romániával kapcsolatos magyar politikáról lásd Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2007.
66 Aczél György és Komócsin Zoltán feljegyzése egy „állítólagos NDK-beli" könyvkiadó magyarországi tevékenységéről. 1969. február 4. MOL, M-KS-288. f. 5/483. ő. e.
67 Lásd Békés Csaba: „Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967". In: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról* (szerk. Rainer M. János). Budapest: 1956-os Intézet, 2003. 9–54. o.
68 Erről lásd bővebben Békés: „Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben…". 162–164. o.
69 A magyarországi rendszerváltás nemzetközi hátteréről lásd részletesen Békés: „Vissza Európába…".
70 1989-ben még az ellenzéki szervezetek és pártok is a semlegesség programját képviselték. Erről lásd bővebben Uo. 814–816. o.; Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival.* Budapest: Rubicon-könyvek, 2003. 145–149. o.
71 Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő. e.
72 Lásd pl. Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülésszakáról, 1988. július 18. MOL M-KS-288 f. 11/4453. ő. e.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 122 2012.03.05. 10:46:28

73 A magyarországi rendszerváltás folyamatáról lásd Kalmár Melinda: „Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben". In: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok* (szerk. Bozóki András). Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2000. 283–307. o.; Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Budapest: Századvég, 2003.; Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. A magyar külpolitika nyugati, illetve keleti irányba tett, különböző lépéseiről, így mindenekelőtt a magyar–osztrák határnak a keletnémet menekültek számára történt megnyitásáról lásd: Békés: „Vissza Európába…" és Oplatka: *i. m.* A rendszerváltás legfontosabb dokumentumait közreadja: *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok* (főszerk.: Békés Csaba, Malcolm Byrne; szerk.: Kalmár Melinda, Ripp Zoltán, Vörös Miklós). Washington – Budapest: National Security Archive, Hidegháború-történeti Kutatóközpont, 1956-os Intézet, 1999.; valamint Gecsényi Lajos – Máthé Gábor (szerk.): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. A Grand Strategy*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2009.

74 Békés: „Vissza Európába…".

75 Jellemző példa erre, hogy Helmut Kohl és Mihail Gorbacsov 1989. június 14-i bonni megbeszélésén a szovjet vezető előbb kifejtette; a Brezsnyev-doktrína nem érvényes többé, majd nem sokkal később arról beszélt, hogy Kelet-Európában a *szocializmus új modelljének megvalósítása* felel meg a Szovjetunió érdekeinek. „The End of Cold War in Europe, 1989: New Thinking and New Evidence". A National Security Archive (Washington D.C.) által Musgrove-ban (Georgia) 1998. május 1–3. között rendezett konferencia anyaga. 42. dokumentum.

76 „Jelentés a Politikai Bizottság tagjai részére Grósz Károlynak 1989. március 23–24-én a Szovjetunióban tett látogatásáról". In: *Rendszerváltozás Magyarországon…*, 27. dokumentum.

77 Mindebből következően talán az is világos, hogy ezt az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás nyomán Brezsnyev nevéhez kötött doktrínát az 1956-os magyar forradalom leverése miatt valójában legalább ilyen joggal nevezhetnénk Hruscsov-doktrínának is. Igazából pedig ez a tétel nem más, mint a sztálini hagyomány szerves része. Az a történelem fintora csupán, hogy magának Sztálinnak nem kellett azt alkalmaznia.

78 Jacques Lévesque: *1989 – Egy birodalom végjátéka*. Budapest: Aula Kiadó, 2003. 86. o.

Felhasznált irodalom

„The End of Cold War in Europe, 1989: New Thinking and New Evidence". A National Security Archive (Washington D.C.) által 1998. május 1–3. között Musgrove-ban (Georgia) megrendezett konferencia anyaga.

„Történelmi utunk. A Munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól". *Társadalmi Szemle,* Különszám (1989).

6. Martie 1945: Incepturile communizarii Romaniei. Bukarest: Editure Enciclopedia, 1995.

A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok (főszerk. Bozóki András). Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2000.

Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988.

Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest: Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 2007.

Békés Csaba: „Kísérletek a külföld felvilágosítására a párizsi béketárgyalások előtt" (Bölcsészdoktori disszertáció). Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1988.

Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest: 1956-os Intézet, 2006.

Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüzében, 1945–1990*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2004.

Békés, Csaba: „Soviet Plans to Establish COMINFORM in Early 1946. New Evidence from Hungarian Archives". *Bulletin* (Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 123 2012.03.05. 10:46:28

Scholars, Washington D.C.), No. 10. (1998). 135–137. o.
Boldizsár Iván: *Megbünhődte már e nép... Röpirat a magyar békéről és közös hazánkról, a Dunavölgyéről.* Budapest: Új Magyarország, 1946.
Borhi László: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőtérben, 1945–1968. Budapest: Ister, 2000.
Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Budapest: Corvina Kiadó, 2005.
Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Budapest: Századvég, 2003.
Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Budapest: Századvég, 1990.
Évkönyv 1996/1997 (szerk. Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György és Rainer M. János). Budapest: 1956-os Intézet, 1997.
Évkönyv 2003. Magyarország a jelenkorban (szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva). Budapest: 1956-os Intézet, 2003.
Évkönyv I. (szerk. Bak M. János, Békés Csaba, Hegedűs B. András és Litván György). Budapest: 1956-os Intézet, 1992.
Évkönyv, 2009 (szerk. Rainer M. János – Germuska Pál). Budapest: 1956-os Intézet, 2009.
Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Vol. III. Washington: United States Government Printing Office, 1967.
Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007.
Fülöp Mihály: „A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés". *Külpolitika,* No. 4. (1985).
Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947.* Budapest: Héttorony, 1994.
Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004.
Gecsényi Lajos – Máthé Gábor (szerk.): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. A Grand Strategy.* Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2009.
Gunter Bischoff – Saki Dockrill (szerk.): *Cold War Respite. The Geneva Summit of 1955.* Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2000.
Horváth István – Németh István: *… és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. Legenda és valóság.* Budapest: Magvető, 1999.
Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez, 1945–1956 (szerk. Gecsényi Lajos). Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2007.
Jacques Lévesque: *1989 – Egy birodalom végjátéka*. Budapest: Aula Kiadó, 2003.
Juhász Gyula: „Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944". *Magyar Tudomány,* No. 2. (1986).
Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945* (3. kiadás). Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988.
Kalmár Melinda: „A politika poétikája. Irodalomideológia az ötvenes évek első felében". *Holmi,* No. 5. (1993).
Kertész, Stephen D.: *Between Russia and the West: Hungary and the Illusion of Peacemaking 1945–1947.* Notre Dame – London: University of Notre Dame Press, 1984.
Kertész, Stephen D.: *The Last European Peace Conference, Paris 1946 – Conflict of Values.* Lanham, M.D.: University Press of America, 1985.
Kiss J. László: „Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973)". *Külpolitika,* No. 4. (1978).
Kiss József, Ripp Zoltán és Vida István (szerk.): *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. Dokumentumok. 1. kötet.* Budapest: MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1995.
Klaus Larres – Kenneth Osgood (szerk.): *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opporunity for Peace?* Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2006.
Kramer, Mark: „New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises". *CWIHP Bulletin,* No. 8–9. (1996–1997).
Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban (szerk. Juhász Gyula). Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 124 2012.03.05. 10:46:28

Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra.* Budapest: Helikon Kiadó, 2008.
Peter Kenéz: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. New York: Cambridge University Press, 2006.
Popély Árpád, Stefan Sutaj és Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor, 2007.
Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest: 1956-os Intézet, 2003.
Rainer, M. János: „The New Course in Hungary in 1953". *CWIHP Working Paper,* No. 38. (2002).
Ránki György: *A második világháború története* (2. kiadás). Budapest: Gondolat, 1976.
Raymond J. Sontag – James Stuart Beddie (szerk.): *Nazi–Soviet Relations, 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office.* Washington D.C.: Department of State, 1948.
Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok (főszerk. Békés Csaba – Malcolm Byrne; szerk. Kalmár Melinda, Ripp Zoltán és Vörös Miklós). Washington–Budapest: National Security Archive, Hidegháború-történeti Kutatóközpont, 1956-os Intézet, 1999.
Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2006.
Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.
Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás* (Prohászka Imre fotóival). Budapest: Rubicon-könyvek, 2003.
Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996.
Szörényi Attila: „A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy, 1949–1953". *Valóság*, Vol. 49. No. 6. (2006).
Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A Magyar–szovjet kapcsolatok története (1953–1956)* (kézirat). 1996.
Winternantel Péter: „A magyar–japán diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, 1944–1959". *Külügyi Szemle*, No. 2. (2009).
Zubok, Vladislav – Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev.* Cambridge MA: Harvard University Press, 1996.

Résumé

Hungarian Foreign Policy in the Bipolar World, 1945–1991

In this essay the author, who has been researching the history of post-World War II Hungarian foreign policy for more than two decades, focuses on analysing the main challenges facing Hungary in the coalition period from 1945–1948, during the years after Stalin`s death in 1953, at the time of the 1956 Hungarian revolution, during the long period of Kádárism and finally at the time of the political transition in 1988–1991.

Hungary became a part of the Soviet empire following the war and Sovietization of the country, together with the other states of the region, started as early as 1944–1945. The author argues that by 1945–1946 Albania, Bulgaria, Yugoslavia, Poland and Romania were *quazi Sovietized* countries, while Czechoslovakia and Hungary were in a *pre-Sovietized* stage. While a multiparty system and a coalition government were

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 125 2012.03.05. 10:46:28

maintained for a few years, the Hungarian Communist Party played an increasingly dominant role in this short transitory period and in 1947–1948 a full takeover occurred. During the peace settlement following the war, Hungary had no chances that the injustices of the Trianon Treaty of 1920, leaving large, ethnically compact Hungarian areas with neighbouring states, would be made good. Both Czechoslovakia and Yugoslavia were victorious states, while former Axis-member Romania was supported from the outset by the Soviet leadership for strategic reasons against Hungarian territorial claims.

In the period between 1953 and 1956, in line with the new Soviet policy, Hungary gradually opened towards the Western states and in the Summer of 1955 even establishing diplomatic relations with West-Germany was seriously considered. Hungarian–Austrian relations also improved to such an extent that the "Iron Curtain", i.e. the mine field on the Hungarian–Austrian border was totally dismantled by September 1956.

Analysing the international context of the 1956 Hungarian revolution, the author argues that the first Soviet intervention on 24 October in Budapest was not the only available option for Moscow, while the second one on 4 November was a logical and unavoidable consequence of the first wrong decision. Following Mikoyan's advice to first try to restore order by using *local forces only* could have had a positive impact, while the introduction of Soviet tanks into the capital turned the initially limited scale riots into a national freedom fight against foreign oppressors. It can be argued, that the "Mikoyan doctrine" was later employed successfully in Poland in 1981 by the introduction of Martial Law. It is also pointed out in the article that the resolution of the CPSU Presidium on 30 October 1956 that Soviet troops should be withdrawn from Hungary, was not meant to "give up" Hungary, as recently claimed by some students of the topic. On the contrary: it was the *maximum political concession* that Soviet leaders were willing to make on condition the government of Imre Nagy was able to consolidate the situation *without jeopardising the communist regime and the integrity of the Soviet bloc*.

During the more than three decades of the Kádár era Hungary's respective foreign political manoeuvrability was not determined solely by manifest dependency on the Soviet Union, as assumed earlier, but by a more complex system of *tripartite determinism*. While affiliation to the *Soviet empire* ostensibly implied enforced restrictions, the dependence on *Western* advanced technology and subsequent loans produced an equally strong bond. At the same time, from the early sixties on, Hungarian foreign policy invariably had to perform a balancing act to pursue specific objectives in terms of an *all-East-Central-European lobby-contest*. While this tripartite determinism regarding Hungarian foreign policy always existed in some form and magnitude the importance of the three factors became relatively equal as of the mid-sixties.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 126 2012.03.05. 10:46:28

Hungarian foreign policy vis-à-vis Hungarian–Soviet relations can be described as the policy of *constructive loyalty*. The main features of this conduct entailed *conflict prevention* on the one hand – primarily with regard to political issues discussed at multilateral forums – *flexibility* and uninterrupted *adjustment* to Soviet requirements and *willingness to cooperate*, on the other. In this context, Hungary played a mediating role in the Warsaw Pact throughout this period, the CMEA and during multilateral negotiations. By contrast, *constructive loyalty* implied that despite all these factors, the constraints could be gradually loosened: the content of this principle until 1988 implied that 'what is not forbidden is (perhaps) allowed'. Another important aspect of this policy implied that the Hungarian leadership – taking advantage of its status acquired through loyalty – tried to influence the Soviet leadership *within the framework of bilateral relations,* which served the specific interests of Hungary and the other East Central European countries. Whereas this endeavour did not always yield results, in a number of instances it was possible to exercise positive influence on the Moscow leadership regarding fundamental issues affecting East–West developments.

Hungarian foreign policy assumed a specific and a relatively independent character already at the end of the nineteen-seventies. In this context, Hungary, interested in maintaining and promoting détente, intensified economic and political relations with Western countries in a spectacular way in the years between 1980–1985, precisely when US–Soviet superpower relations slumped to an unprecedented all-time low since the Cuban missile crisis.

Qualitative changes in foreign policy and the domestic situation alike became ostensible in 1988 as a consequence of the positive changes in the international political arena following Gorbachev's ascent to power. At this time – in the evolving new world order built on cooperation – the silhouette of a concept envisaging Hungary as a *bridge-maker* between East and West started to take shape. While this concept still stipulated the continued existence of the given alliance frameworks (Warsaw Pact, CMEA) it also expected the major democratic transformation of these organisations and thus they would not further hinder Hungary in establishing relations with any country or institution worldwide to serve Hungary's national interests. This new, dynamic, proactive and in certain cases definitely risk taking foreign policy was in practice aimed at accomplishing a kind of *quasi-neutrality* that comprised the essence of Hungarian ambitions from 1988 until the free elections in 1990.

Külügyi Szemle 2011_4_foreszvalt.indd 127 2012.03.05. 10:46:28